

**MEMÒRIA DE LA INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA REALITZADA
AL CARRER CIUTAT D'ELX, 31 / CARRER GRAN DE LA SAGRERA, 32-60.
DISTRICTE DE SANT ANDREU - BARCELONA**

(CODI Servei d'Arqueologia de Barcelona: 091/15)

**Data d'intervenció i Núm. Exp. DGPC:
(22 de setembre – 31 de desembre de 2015)**

Direcció: Lluís Juan i Gonzàlez

Barcelona, febrer de 2016

Índex

Fitxa tècnica-----	4
1. Introducció -----	5
2. Situació geològica i geogràfica-----	7
3. Context històric i antecedents arqueològics -----	12
3.1. El districte de Sant Martí -----	12
3.2. Els orígens de Sant Martí de Provençals -----	16
3.2.1. El nucli històric de Sant Martí -----	16
3.2.2. El Clot de la Mel -----	18
3.3. Evolució del territori de Sant Martí-----	20
3.3.1. Sant Martí agrícola-----	20
3.3.2. Sant Martí industrial -----	23
3.3.2.a Les fàbriques d'indianes -----	23
3.3.2.b La revolució industrial-----	25
3.3.2.c La desindustrialització -----	27
3.4. Evolució política i poblacional de Sant Martí -----	28
3.5. Sant Martí contemporani-----	32
3.6. El barri de La Sagrera -----	34
3.7. El Rec Comtal -----	37
3.8. El carrer Ciutat d'Elx i el carrer Gran de la Sagrera -----	40
3.8.1. El Rec Comtal a la Sagrera-----	40
3.8.2. La farinera <i>La Esperanza</i> -----	42
3.8.3. L'Estació de Mercaderies La Sagrera-El Clot-----	44
3.3.4. La Fabra i Coats de la Sagrera -----	46
3.9. Antecedents arqueològics -----	47
4. Motius i objectius de la intervenció-----	51
5. Mètode de treball -----	52
6. Descripció dels treballs realitzats -----	53
6.1. Desmantellament de paviments i rebaix de la rasa 1000-----	53
6.1.2. Aparició del mur UE 1005-----	53
6.1.2. Aparició del mur UE 1008-----	53
6.2. Canvi en el projecte d'urbanització-----	53
6.2.1. Cobertura de la rasa 1000 i les estructures documentades -----	41
6.2.2. Excavació del pou de registre-----	41
6.2.3. Instal·lació dels embornals 1 i 2, i obertura de la rasa 2000 -----	41
6.2.4. Obertura de les rases 3000, 4000 i 5000, i el embornals 3, 4, 5 i 6 --	41
6.2.5. Procés de minat per sota del carrer Gran de la Sagrera -----	41
6.2.6. Rases per la renovació del servei d'enllumenat i del reg -----	41
7. Conclusions -----	61
7.1. Evolució històrica de l'àrea intervinguda -----	61

7.2. UE 1005 i 1007: el Rec Comtal-----	64
7.2.1. Característiques del tram del Rec Comtal documentat-----	64
7.3. UE 1008 i 1009-----	66
7.4. Conclusions finals -----	67
8. Bibliografia -----	70

Annexes

- Fitxes estratigràfiques
- Planimetria
- Documentació fotogràfica

NOM DE LA INTERVENCIÓ	Carrer Ciutat d'Elx, 31 / Gran de la Sagrera, 32-60 (CODI:091 /15)
UBICACIÓ	Barri de la Sagrera Districte de Sant Andreu, Barcelona
COORDENADES UTM Fus31N amb Datum ETRS 89 (UB/ITC)	X: 432387.2 Y: 4585926.3 Z: 21 m.s.n.m.
CONTEXT	Zona urbana
TIPUS D'INTERVENCIÓ	Preventiva terrestre
CLASSE D'ACTIVITAT	Control i excavació
DATES D'INTERVENCIÓ	22 de setembre- 31 de desembre, 2015
PROMOTOR	Districte de Sant Andreu
EQUIP TÈCNIC	Lluís Juan i González, arqueòleg director

1.INTRODUCCIÓ

La intervenció arqueològica de la qual tracta la present memòria, s'ha dut a terme al carrer Ciutat d'Elx, 31 / Gran de la Sagrera, 32-60, situats al barri de La Sagrera, pertanyent al districte de Sant Andreu de la ciutat de Barcelona. Les tasques s'inclouen dins el projecte de reurbanització i arranjamet de l'espai públic comprès entre els núms. 32 i 60 del carrer Gran de la Sagrera i el núm. 31 del carrer Ciutat d'Elx, la confluència dels quals forma una illeta que es troba parcialment enjardinada.

Dit projecte suposa, l'execució de diferents accions que comporten tasques al subsòl. Aquestes accions serien:

- La instal·lació d'una nova xarxa de clavegueram que permetrà la recollida d'aigües pluvials en tot aquest sector, corregint una situació actualment molt deficitària pel fet de no existir cap mena d'infraestructura amb aquesta finalitat en tot el tram del carrer Gran de la Sagrera situat entre els carrers de Garcilaso i de Felip II. En aquest sentit, es construiran tres nous embornals a la vorera de mar del carrer Ciutat d'Elx, i dos més a la vorera de muntanya del carrer Gran de la Sagrera els quals es connectaran mitjançant rases amb dos nous pous de registre; aquests dos pous seran connectats entre ells per una nova canalització transversal a la illeta afectada, que a la vegada permetrà la connexió de la nova xarxa amb el col·lector existent sota el carrer Gran de la Sagrera¹.
- La renovació d'alguns elements de l'arbrat, mitjançant la implantació de nous escossells, que requeriran un seguit de rebaixos quadrats amb unes mides de 120x120cm, i una profunditat màxima de 1,50 metres.
- La renovació i substitució de la xarxa elèctrica de baixa tensió que dona servei a l'enllumenat de la illeta i la zona adjacent, motivada per la necessitat de reubicar dos dels fanals existents.
- La renovació de la xarxa de reg.

---

¹ Veure annexes, planimetria, full 3

Donat que l'indret es troba en una zona d'interès arqueològic, s'ha considerat oportuna la realització d'un Projecte (codi 091/15) coordinat pel Servei d'Arqueologia de Barcelona, i encarregant-ne la gestió arqueològica a l'empresa **ATICS, S.L.** La direcció tècnica ha estat duta a terme per l'arqueòleg **Lluís Juan i González**, i ha comptat amb la supervisió del Servei d'Arqueologia de Barcelona.

2.SITUACIÓ GEOLÒGICA I GEOGRÀFICA

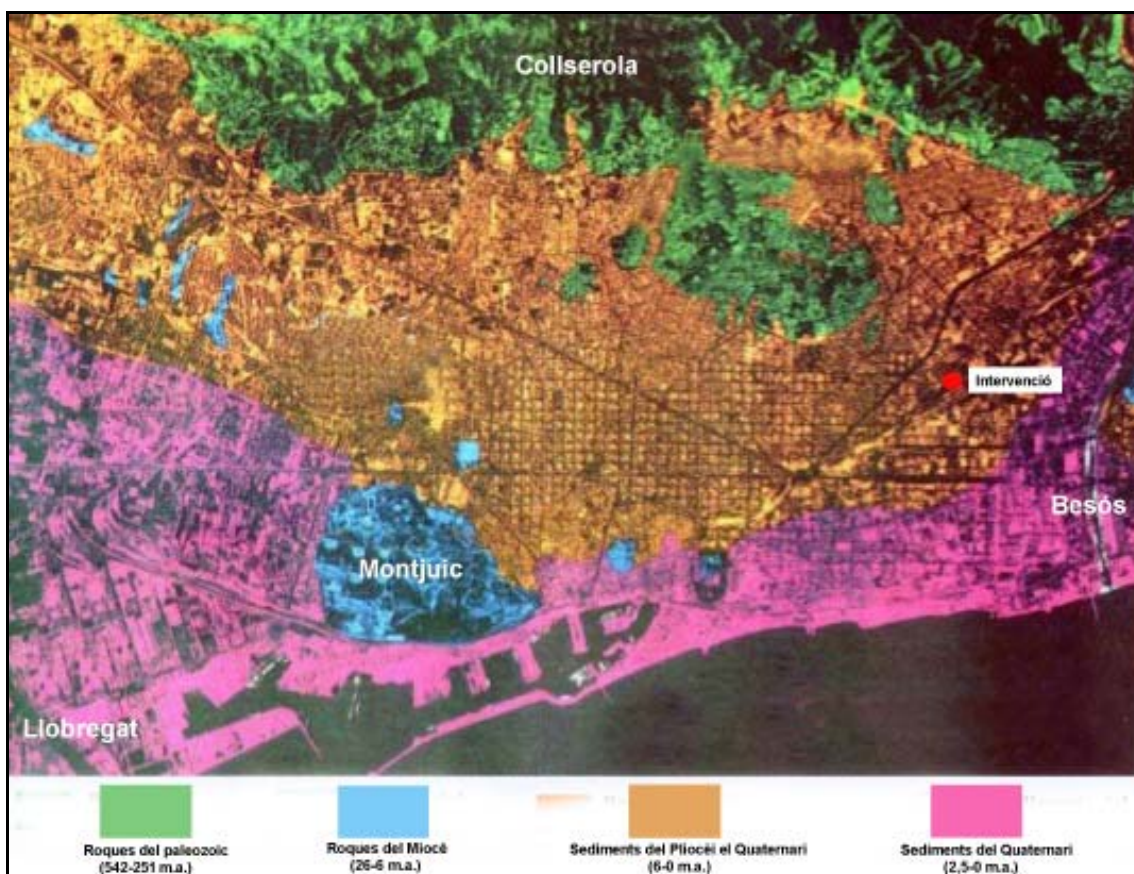
Com ja hem dit a l'apartat anterior, la intervenció arqueològica està afectant el sector comprès entre els núms. 31 del carrer Ciutat d'Elx, i els núms.32-60 del carrer Gran de la Sagrera, dins el barri de la Sagrera, al districte de Sant Andreu de Barcelona, la capital del Barcelonès.

Aquesta comarca comprèn el territori existent entre la Mediterrània i la Serralada Litoral, en el tram conegut com a Collserola i delimitat pels rius Llobregat i Besòs. Des del punt de vista morfològic s'aprecien dues grans unitats, la Serralada de Collserola i el Pla de Barcelona. A la Serra de Collserola hi trobem una formació de horst compostat per materials granítics i esquistosos, limitat al Nord pel Vallès (Sector central de la Depressió Prelitoral), a Llevant amb el Turó de Roquetes (Besòs), al Sud el Turó de Valldaura i a l'Oest pel Llobregat. El Pla es troba obert a mar i limitat al nord per la Serralada Litoral i a migjorn per la falla que segueix ran de mar des del Garraf i el turó de Montjuïc fins al Turó de Montgat, més enllà del Besòs. La falla, originada en el moment de la fractura del Massís Català -Balear, va dibuixar el que a grans trets havia de ser la costa catalana.

En el miocè i el pliocè, damunt del sòcol paleozoic, sedimentaren dipòsits marins dels quals són testimoni una sèrie de petits i suaus turons (dels Ollers, del Tàber, de les Falzies, de la Bota). La falla es fa visible al Pla, ja que si des de Collserola els dipòsits baixen d'una manera continuada, suau i regular, al punt de contacte entre Ciutat Vella i l'Eixample es produeix una ruptura amb la presència d'un salt d'uns 20 metres, clarament observable en la morfologia urbana (les baixades de Jonqueres, de la Via Laietana, els carrers d'Estruc, de les Moles o de Jovellanos). Aquest salt fou aprofitat per la defensa de la ciutat situant-hi les muralles o, a nivell econòmic, explotat amb la ubicació de diversos molins a la zona coneguda com *de les moles* (actual carrer de les Moles).

De l'esglaó cap a mar hi ha un mantell al·luvial format durant el quaternari per les aportacions de les rieres, dels torrents, dels deltes dels rius veïnals i el corrent litoral. En aquest sector del pla es formaren maresmes i estanyols que

ja no existeixen a l'actualitat per la reculada del mar i com a conseqüència d'una intensa urbanització. Malgrat això, molts d'ells han continuat vius en els topònims de la ciutat: Banyols a la marina de Provençals, la Llavina al Portal Nou, la Llacuna i la Llanera al Llobregat o l'estany del Cagalell a la zona del Port.

Plànol geològic simplificat de Barcelona, segons A. Obrador i R. Estrada

Litològicament el material quaternari es pot dividir en dues unitats. Per una banda hi ha la plataforma superior, que s'inicia des del peu de la Serralada del Tibidabo i baixa fins al mar. Es troba molt afectada per l'acció dels torrents, és on s'assenta la ciutat, sobre tot el sector antic. El substrat presenta argiles i sorres grogues pliocèniques damunt de les quals trobem els derrubis quaternaris molt potents, graves anguloses dins d'una matriu d'argiles vermelles que provenen de la zona del Tibidabo per aportacions torrencials. D'altra banda, hi ha la plataforma baixa, que va del graó o talús erosiu de 20 o

30 metres de desnivell fins a la línia de costa. Està constituïda per la formació de les terrasses i deltes dels rius Llobregat i Besòs (Palet, 1994).

L'acció sedimentària de la plataforma presenta una sèrie de característiques que ha permès definir-la com un procés cíclic. Sembla que allà on l'efecte dels torrents no ha estat tan violent, es poden diferenciar tres nivells que es superposen quasi sempre en el mateix ordre i que es repeteix cíclicament unes tres vegades, és per aquest motiu que se'l coneix com "tricycle" (Palet, 1994). Aquests nivells són de baix a dalt:

- argiles vermelles de procedència col·luvial i que seria la conseqüència d'un sòl format en condicions de clima semblant al de les regions tropicals humides, es a dir, una fase humida i una altra de seca.
- llims groguencs d'origen eòlic, loess, i que sembla que es formarien amb un clima sec i fred.
- per últim, trobem el torturà; aquestes crostes calcàries s'haurien format en períodes de transició entre els dos climes anteriors, és a dir, més humit que durant el loess perquè hi hagués circulació de carbonat càlcic, però més càlid que el primer nivell, per tal que s'evaporés l'aigua.

En aquests nivells anirien incidint els diferents torrents i rieres, encaixant-se i produint formacions al·luvials i col·luvials de llims i argiles poc consolidades, la qual cosa explicaria l'aparició esporàdica de llengües de còdols i graves que trenca aquest cicle.

Tot aquest territori que acabem de descriure es troba pràcticament urbanitzat en la seva totalitat avui dia, podent-ne observar tres zones clarament diferenciades:

a) El nucli antic, actual districte de Ciutat Vella, que restà emmurallat fins a mitjans del s. XIX. Proper a la mar, està dominat en el seu costat sud pel gran promontori de Montjuïc, que s'aixeca suaument sobre el pla i cau bruscament sobre la mar, facilitant així la defensa del litoral. En aquesta zona hi podem diferenciar tres àrees:

- Un nucli central, sobre l'anomenat *Mons Taber*. Fou sobre aquest petit puig calcari on es va establir la primigènia ciutat romana que més tard

donaria lloc a l'actual Barcelona, la *Colonia Iulia Augusta Paterna Faventia Barcino*.

- al voltant d'aquest nucli central trobem tot un seguit de petites viles que es van formar en època medieval, dins el perímetre de les muralles aixecades al s. XIII. Aquestes viles noves són els actuals barris coneguts amb els noms de les esglésies que els centralitzen: del Pi, de Santa Anna, de Santa Maria del Mar, de Sant Pere i de la Mercè o dels Còdols. Els darrers sectors del nucli antic de la ciutat, és a dir, la Rambla i el Raval, començaren a ser urbanitzats quan quedaren inclosos dins del tercer recinte fortificat, que es bastí al llarg de la segona meitat del s. XIV.
- **b)** Una sèrie de petits nuclis de poblament més densos, antics pobles forans creats a l'entorn de la ciutat, sense possibilitat d'aproximar-se a la Barcelona emmurallada per evidents raons estratègiques. No serà fins a darreries del s. XIX, una vegada enderrocades les muralles, que aniran essent annexionats a la ciutat; així serà Sarrià la darrera de les vil·les incorporades, cosa que succeirà l'any 1921.
- **c)** Una àmplia zona quadriculada, de carrers amples, planificada a la segona meitat del s. XIX (l'Eixample del pla Cerdà), quan caigueren les muralles medievals que impediien el creixement urbanístic de la ciutat. L'Eixample va representar la unió entre la Barcelona vella i els municipis del Pla (que, com ja hem dit, acabarien formant part de la ciutat majoritàriament a partir de la fi del segle).

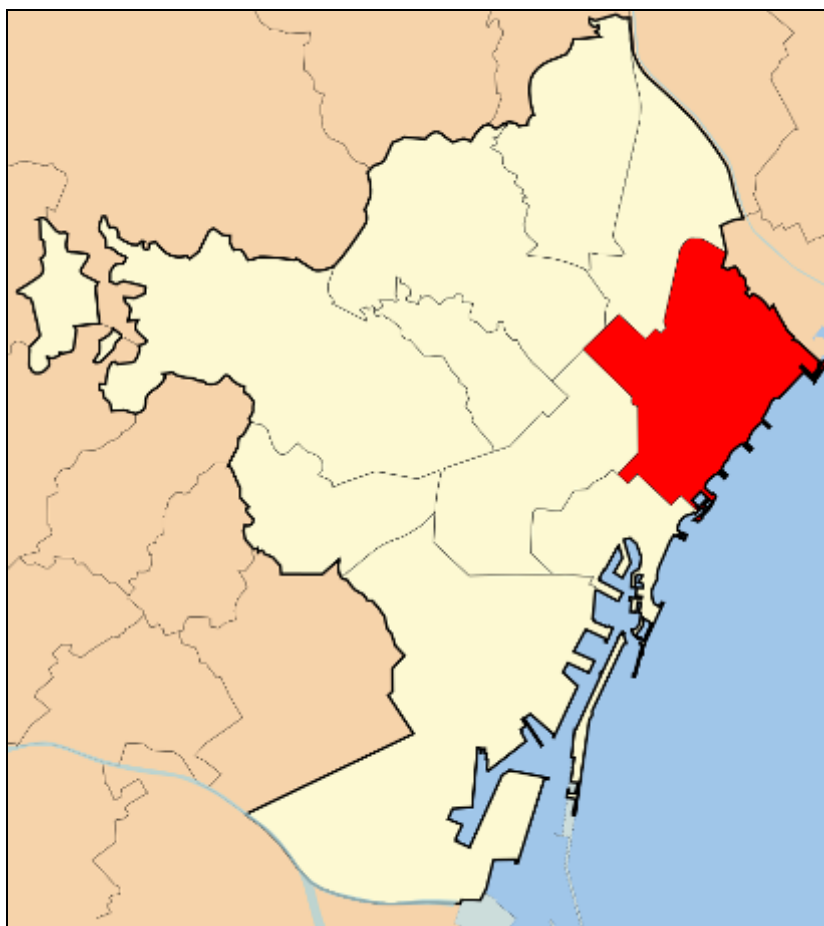
Una de les diverses ex-viles annexionades a Barcelona fou l'actual districte de Sant Andreu, anteriorment conegut com a Sant Andreu de Palomar; l'annexió es va produir concretament l'any 1897, juntament amb la de Gràcia, Sants, Les Corts, Sant Martí de Provençals i Sant Gervasi de Cassoles. Cal dir, però, que al contrari del que observem avui dia, el territori de la Sagrera no va formar mai part del municipi de Sant Andreu, sinó que pertanyia al de Sant Martí de Provençals; la realitat politicoadministrativa i urbanística juntament amb l'evidència que la Sagrera havia mantingut tradicionalment més relacions amb Sant Andreu que no pas amb la resta de territoris de Sant Martí de Provençals,

va fer que el barri quedés incorporat al districte de Sant Andreu l'any 1984. Des de l'autoria d'aquesta memòria, volem respectar la realitat històrica existent fins la dècada dels vuitanta del passat segle i parlarem de Sant Martí de Provençals a l'hora de desenvolupar el context històric del sector on s'ha dut a terme la intervenció.

3. CONTEXT HISTÒRIC I ANTECEDENTS ARQUEOLÒGICS

3.1. El districte de Sant Martí

Actualment, Sant Martí és un dels deu districtes en que es divideix administrativament la ciutat de Barcelona, essent el segon pel que fa a la seva població (231.885 habitants) i el quart pel que fa a la seva extensió (10,52 km²). El districte es crea l'any 1984 fruit de la reorganització territorial i administrativa de Barcelona, la qual va significar per a Sant Martí la pèrdua del barri de la Sagrera en favor del districte de Sant Andreu.

Situació del districte de Sant Martí dins el terme municipal de Barcelona (Ajuntament de Barcelona)

Els límits actuals venen marcats, doncs, pel districte de Sant Andreu i el terme de Sant Adrià de Besòs al nord, pel districte de Ciutat Vella al sud, pels

districtes de l'Eixample i d'Horta-Guinardó a l'oest, i per la Mediterrània a l'est. Dins d'aquests límits, des del 2006, trobem una subdivisió en 10 barris que responen en certa manera a la nomenclatura popular dels diferents sectors de l'antic municipi al llarg de la seva història; aquests serien els següents:

- **Sant Martí de Provençals:** que es correspondria al nucli històric, articulat al voltant l'església de Sant Martí. És troba delimitat pel barri de la Sagrera al nord-oest, pels barris de la Verneda i la Pau al nord-est, per la Gran Via de les Corts Catalanes al sud-est, i pel barri del Clot al sud-oest.
- **El Clot:** seria el nucli més antic de l'actual districte, juntament amb el barri de Sant Martí de Provençals, doncs ja es documenta a l'època medieval amb el nom de *Clotum Melis* (Clot de la Mel). La nomenclatura del barri sembla derivar de la paraula *cross*, amb el significat de "fons", fent referència a les terres de conreu situades en fondals, on deuriem haver-hi també ruscos d'abelles que produïen mel; aquestes hortes proveïen de queviures la ciutat de Barcelona i marcaren el paisatge del barri fins el segle XIX, moment a partir del qual el Clot va iniciar un procés d'industrialització intensiu que el convertiren en un gran assentament obrer. El barri del Clot queda delimitat pel districte de Sant Andreu al nord, el barri de la Llacuna del Poble Nou al sud, el barri del Camp de l'Arpa a l'oest, i el barri de Sant Martí de Provençals a l'est.

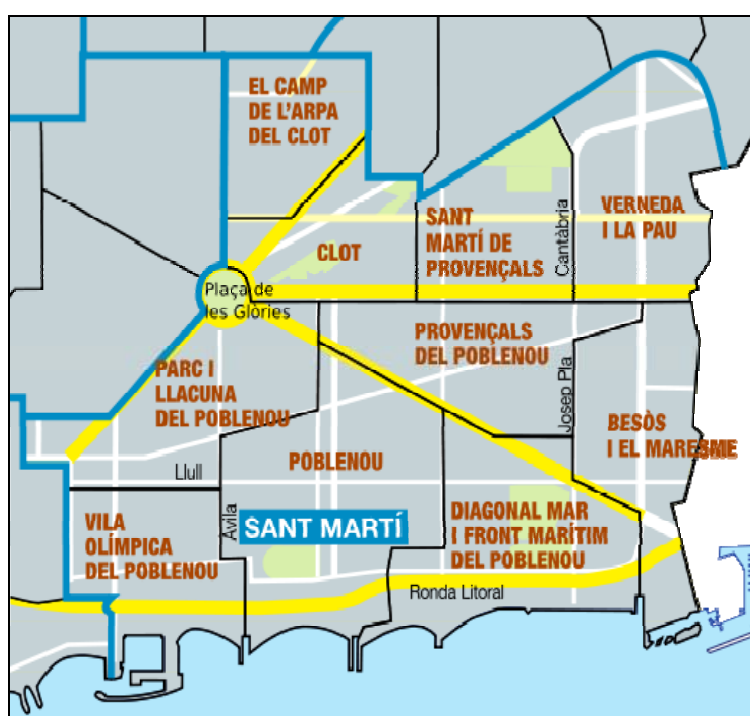
Camp de l'Arpa: aquest barri formava una unitat amb el del Clot fins l'any 2006, moment en que se li atorga una entitat pròpia. Alguns autors indiquen que la denominació del barri podria derivar de la deformació del mot *archa*, terme que apareix en un document de l'any 1037 del Cartulari de Sant Cugat², que sembla descriure una mena de monument megalític (un dolmen o potser una cista) existent en aquest sector i que era emprat com element delimitador de propietats; més tard fou conegut com el *Barri de Muntanya* de Sant Martí de Provençals. El Camp de l'Arpa no es va començar a urbanitzar fins la segona meitat del segle XIX, sense seguir el projecte d'eixample d'Ildefons Cerdà malgrat que aquest ja era vigent, i caracteritzant-se a dia d'avui per la pervivència de petits passatges on encara s'observen habitatges senzills propis d'un barri obrer. Els seus límits els formen el barri de la Sagrera al nord, el

---

² Recopilació de documents realitzada durant el s. XIII que es conserva a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.

districte de l'Eixample al sud, el districte d'Horta-Guinardó a l'oest, i el barri del Clot a l'est.

- **El Poblenou:** en els seus orígens, el Poblenou fou una zona d'aiguamolls propera a la desembocadura del riu Besòs, que es va començar a aprofitar com a pastura pel bestiar a partir del segle XII. El territori era travessat per un antic camí de tradició romana conegut durant els segles IX i X com a *Via Lacunam* o *Via Marina*, el qual procediria del Garraf i s'endinsaria el Pla de Barcelona prenent la direcció de Montgat; un tram d'aquesta via sembla coincidir amb el carrer denominat actualment com a Carretera Antiga de València. L'ambient agrícola va perdurar fins ben entrat el segle XVIII, moment a partir del qual les grans extensions de terreny resultaren idònies per l'establiment de fàbriques d'indianes. S'inicia així un procés d'industrialització i de creixement demogràfic que converteix el Poblenou, a finals del segle XIX, en l'àrea amb més concentració industrial de Catalunya. Els límits actuals del barri, totalment modificats durant la reorganització dels districtes de l'any 2006, queden marcats pel barri de Provençals del Poblenou al nord, el barri de Vila Olímpica del Poblenou al sud, el barri de Llacuna de Poblenou a l'oest, i el barri de Diagonal Mar i Front Marítim del Poblenou a l'est (juntament amb la mar Mediterrània).

Barris del districte de Sant Martí (Ajuntament de Barcelona)

- **Verneda i la Pau:** els territoris que avui dia ocupa aquest barri foren terrenys majoritàriament agrícoles fins ben entrat el segle XX, explotats per diferents masies. Cap els anys 50 del passat segle foren urbanitzades seguint el model del *desarrollismo* propi del règim franquista, per tal d'encabir l'allau migratori procedent de la resta de l'Estat Espanyol. Els límits actuals del barri queden marcats pel districte de Sant Andreu i el municipi de Sant Adrià del Besos al nord, el barri de Sant Martí de Provençals al sud, el barri de Besòs i Maresme a l'est, i de nou el districte de Sant Andreu a l'oest
- **Besòs i Maresme:** els orígens d'aquest barri són idèntics als del barri de la Verneda i la Pau, és a dir, antics territoris agrícoles regats per sèquies, que foren urbanitzats durant els anys 50 i 60 del segle XX mitjançant la política urbanística del *desarrollismo* franquista. Els límits del barri els conformen el terme municipal de Sant Adrià de Besòs al nord, els barris de Diagonal Mar i Provençals de Poblenou al sud, la Verneda i la Pau a l'oest, i la mar Mediterrània a l'est.
- Els quatre barris restants que conformen el districte de Sant Martí (**Vila Olímpica del Poblenou, Parc i Llacuna del Poblenou, Provençals de Poblenou i Diagonal Mar i Front Marítim de Poblenou**) foren creats l'any 2006 a partir del territori administratiu del barri de Poblenou.
- **La Sagrera:** com ja hem especificat, el barri de la Sagrera no pertany actualment al districte de Sant Martí, doncs fou annexionat al de Sant Andreu l'any 1984, malgrat haver format part històricament del municipi de Sant Martí de Provençals. De fet, el propi origen del barri cal cercar-lo en les cases que es van construir al voltant de la sagrera de l'església de Sant Martí. Es troba limitat al nord pel barri de Sant Andreu, al sud pel barri de Navas, a l'oest pel barri de Congrés i Indians, i al l'est pels barris de Sant Martí de Provençals i Provençals de Poblenou.

Avui dia, Sant Martí es conforma com un districte de població majoritàriament obrera, amb un fort pes demogràfic per part dels fluxos migratoris procedents d'altres punts de l'Estat Espanyol, sobretot en els barris més perifèrics. Conserva encara un cert aire industrial, gràcies en bona mesura a la

pervivència de petites empreses que han pogut trampejar les diferents crisis econòmiques existents des dels anys 70 del passat segle; per contra, els grans complexos fabrils que havien caracteritzat el territori fins ben entrat el segle XX, han anat desapareixent en bona mesura degut als processos de deslocalització de la producció dels darrers anys.

3.2. Els orígens de Sant Martí de Provençals

El que actualment coneixem com a districte de Sant Martí fou un territori gairebé deshabitat, situat a les afores de la Barcelona emmurallada, que s'estenia cap el nord fins el riu Besòs, i des del mar fins al turó del Carmel. La línia de costa es trobava més reculada que no pas ara, per la qual cosa bona part del que avui ocupen els barris del Poblenou i de Besòs eren o bé maresmes insalubres o bé aiguamolls i llacunes que constituïen el perllongament natural delta del riu Besòs, fet que va comportar durant molts anys un entrebanc a l'hora de vertebrar un nucli poblacional homogeni. Finalment, el retrocés del nivell del mar i l'acció humana mitjançant el drenatge del aiguamolls va convertir el poble de Sant Martí de Provençals en un dels més extensos del Pla de Barcelona.

3.2.1. El nucli històric de Sant Martí

Actualment es considera que l'origen del poblament del territori de Sant Martí de Provençals té una certa relació amb la construcció (o potser reconstrucció, com veurem més endavant) del Rec Comtal sota patrocini del comte Miro I (926-966); la presència del curs d'aigua va promoure l'establiment de masies, d'algun molí, i d'un assentament humà a l'indret, del qual ja tenim notícies a un document notarial de l'any 989 segons el qual l'abadessa de Sant Pere de les Puel·les bescanvia un tros de terra situat al territori de *Provençals*.

Sobre l'origen del topònim s'han proposat dues teories:

-La més erudita, que ja fou defensada per l'arxiver i historiador Francesc de Bofarull i Sans (1843-1938), és la que connecta el topònim amb la veu llatina medieval *agri provinciales*, que designava els camps habitats i conreats des de l'època romana existents més enllà de les muralles de Barcino i que subministraven de queviures a la mateixa. La hipòtesi ha pres una rellevància significativa després de la descoberta l'any 2011, durant les obres de

construcció de l'estació del TGV a la Sagrera, d'una gran vil·la romana ocupada des del segle I al VI dC, l'activitat principal de la qual fou el conreu de la vinya i la producció vitícola.

-La base del terme llatí *provincia* com a origen etimològic es troba també en la segona teoria, segons la qual el territori hauria estat repoblat per individus procedents de la Provença (la *Provincia*, en llatí), després de la conquesta de la ciutat de Barcelona als àrabs per part dels exercits del rei franc Lluís el Pietós l'any 801; l'advocació de la que serà l'església parroquial a Sant Martí de Tours, dóna una certa credibilitat a la hipòtesi del repoblament, doncs fou aquest un sant de veneració força estesa entre les tropes franques. Aquesta teoria ha estat recolzada modernament pel lingüista Josep Moran i Ocerinjauregui.

Dit això, cal aclarir que la data de construcció de l'església de Sant Martí ens és desconeguda; l'opinió es divideix entre el que creuen que s'hauria construït pels volts del segle V, durant la dominació visigòtica, i els que consideren que deuria aparèixer durant el segle IX. En tots dos casos queda clar que l'església va centralitzar un nucli poblacional que sembla tenir ja una certa entitat cap el 995, quan és té constància de la construcció d'alguna mena de fortalesa que apareix a les fonts documentals primerament com a *oppidum* i més tard, l'any 1097, com a *fortitudo*. Pel que fa a l'església, la primera referència la podríem tenir en un document de l'any 1046 en la que se'ns parla de l'existència d'unes cases amb una torre prop de *Sant Martin Provincialis*; és possible que aquesta torre sigui la mateixa que encara s'observa adossada a la nau de l'església.

La vida de la parròquia va patir un fort d'altabaix fruit de l'epidèmia de pesta negra esdevinguda durant la segona meitat del segle XIV, que va deixar la població reduïda a 17 llars, però al segle següent ja es denota una revifalla que permet començar la reconstrucció de l'església l'any 1432; aquesta es torna a edificar seguint un estil gòtic tardà, del qual avui només se'n conserva la portalada, realitzada per en Joan Aymeric sota finançament d'en Joan Sellerer.

Durant el segle XVII l'edifici torna a ser remodelat sota els canons del barroc, però respectant l'antiga portalada gòtica, quedant el conjunt finalitzat l'any 1688. Arribats al segle XX, l'església fou atacada i cremada durant la Setmana

Tràgica de l'any 1909, i més tard durant dels fets que van succeir al cop d'estat militar del 18 de juliol de 1936; el resultat fou la destrucció de l'interior del temple i la pèrdua dels motius escultòrics de la portalada realitzats pel ja dit Aymeric: la representació de l'episodi del repartiment de la capa de sant Martí del timpà, i les dues escultures representant sant Pere i sant Pau que flanquejaven la porta.

Església de Sant Martí de Provençals (autor)

3.2.2. El Clot de la Mel

En un moment més tardà, cap el segle XIII, comencem a tenir notícies del que serà el segon establiment humà documentat a les fonts escrites dins l'actual districte de Sant Martí, a l'actual barri del Clot. Així, l'any 1208 mitjançant una concòrdia entre el rei Pere el Catòlic i l'orde de Sant Joan de Jerusalem, el rei cedia en alou als hospitalers la Torre del Clot de la Mel, que a partir d'aquests moments passarà a ser coneguda com a Torre de Sant Joan; a canvi, l'orde cedia al poder reial els drets que tenien sobre Castellciuró de Molins de Rei i la franquícia de moldre als molins reials de Barcelona.

Pel que podem deduir de la documentació conservada, l'edifici originari deuria ser una torre de defensa, la qual s'aniria engrandint durant la baixa Edat Mitjana amb construccions annexes, ordenades al voltant d'un pati quadrangular amb galeria porticada practicable per tot el perímetre, i una escala per pujar a la planta noble encaixada en un dels racons de la galeria, a la manera dels palaus o casals catalans gòtics. Actualment, la Torre de Sant Joan es troba englobada en el conjunt arquitectònic conegut com a Ca la Vila o Escoles Cases, tot i que molt transformada.

La Torre de Sant Joan en l'actualitat (fotografia de J. Barberà)

Aquesta propietat es va acabar convertint en la més important de la comanda dels santjoanistes a Barcelona, arribant a tenir una extensió de terres equivalents a unes 800 hectàrees, sobre les quals el comandador de l'orde tenia plena jurisdicció, fins hi tot la potestat de nomenar un batlle. Gràcies als documents del Gran Priorat de Catalunya (demarcació de l'orde creada l'any 1312 que comprenia totes les comandes de Catalunya i Balears) conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, sabem que es van anar fent obres de millora a la construcció, sobretot a partir del s. XVII, essent importants les realitzades cap

el 1661 després de la Guerra dels Segadors (1640-1652) davant el mal estat en que havia quedat l'edifici, i les de l'any 1729 després de la Guerra de Successió (1701-1715) per idèntics motius.

La desamortització endegada pel ministre d'hisenda P. Madoz l'any 1855, segons la qual es posaven en venda totes les propietats de l'estat, del clergat, dels ordes militars (Sant Jaume, Alcántara, Calatrava, Montesa i Sant Joan de Jerusalem), confraries, obres pies, santuaris, de l'exinfant *Don Carles*, de propis i comuns dels pobles, de la beneficència i de la instrucció pública, va suposar el pas de l'edifici a mans privades concretament de la família Casas-Guarro, que la va cedir a l'ajuntament de Barcelona l'any 1921 a condició que s'hi ubiquessin unes escoles públiques, funció que aconsegueix encara avui dia.

A part de la comanda dels santjoanistes, durant els segles XIV i XV es documenta un petit nucli a banda i banda del carrer Major del Clot format per alguns habitatges i tallers artesans, una capella i un hostal.

3.3.Evolució del territori de Sant Martí

3.3.1. Sant Martí agrícola

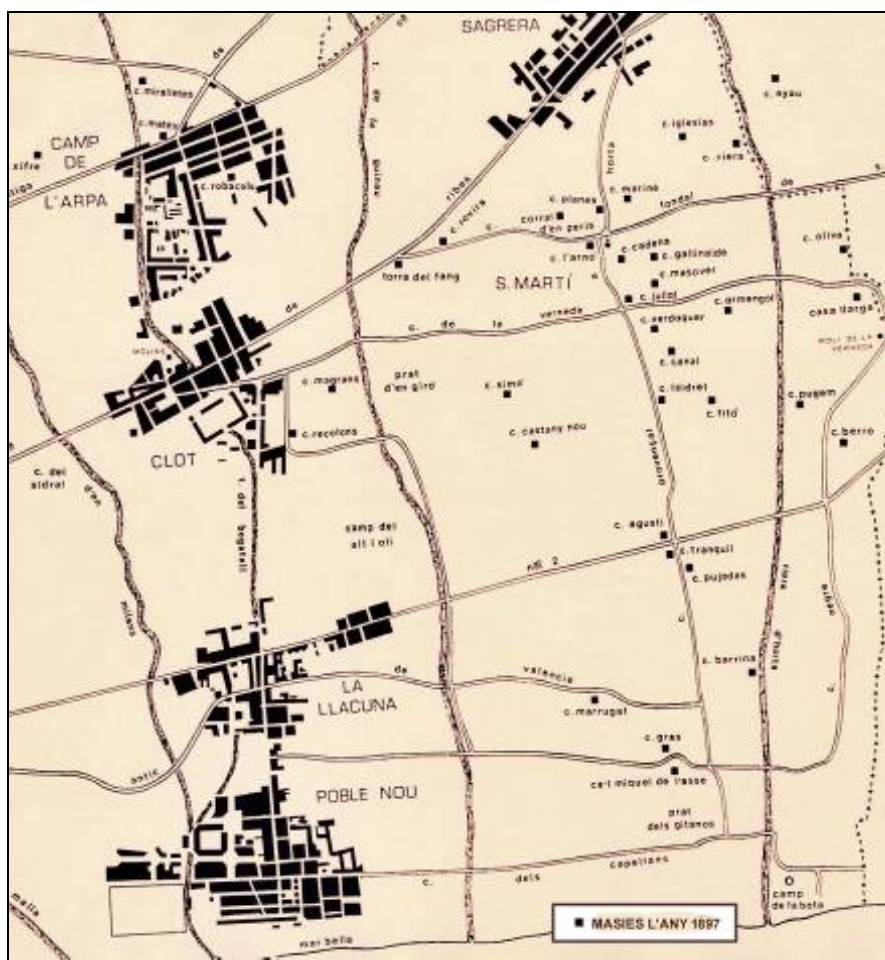
Fins ben entrat el segle XVIII, l'actual districte de Sant Martí presenta un paisatge totalment rural, amb l'agricultura com a base econòmica, que abarcava una superfície molt més gran que no pas la de l'actual districte, com ja hem dit anteriorment. Malgrat aquesta gran extensió territorial, la insalubritat de la zona d'aiguamolls propera a la costa va obligar a situar l'establiment humà cap el nord, on també es trobava el curs del Rec Comtal, i és al seu voltant on es formen els dos nuclis poblacionals originaris del barri.

La resta de poblament responia a un patró de tipus dispers, caracteritzat per la presència de gairebé una trentena de masies concentrades majoritàriament prop de l'església de Sant Martí i pel sector de la Verneda; d'aquestes edificacions se'n conserven sis:

- L'anomenada **Torre del Fang**, amb antecedents en el segle XIV, situada al carrer del Clot (antic camí ral que menava de Barcelona a Sant Andreu de Palomar). Va mantenir la seva activitat agrícola fins els anys 20 del segle passat, moment en que va passar a allotjar les oficines de Foment d'Obres i

Construccions. L'actual edifici respon a les ampliacions que es van fer durant el segle XVIII.

- **Ca l'Arnó**, del segle XVII, situada al costat de l'església de Sant Martí. Les terres es van treballar fins l'any 1982, moment en que fou comprada per l'Ajuntament de Barcelona i posteriorment convertida en ludoteca, que és l'ús que té actualment.

Masies existents a Sant Martí l'any 1897³

- **Can Cadena**, propera a Ca l'Arnó i documentada des del segle XVI. Actualment acull diferents horts urbans gestionats per Parcs i Jardins.

³ Fragment del plànol de l'Ager Provincialis, del llibre *Els primers batecs històrics de Sant Martí de Provençals*, de J. de la Vega.

- **Can Planes**, també del segle XVI i situada uns centenars de metres més al nord de Ca l'Arnó. Actualment acull un centre residencial d'acollida.

- **Cal Riera**, construïda l'any 1574 (segons podem llegir al llindar de la porta) i situada al barri de la Verneda i la Pau, vora la rambla Prim. Aquesta masia es va dedicar al conreu de la vinya fins l'arribada de la plaga de la fil·loxera l'any 1877; d'ençà aleshores les terres es van dedicar a la producció de verdura i productes de l'hort fins a les darreries dels anys 80 del segle XX. Actualment l'edifici es troba en mig d'un aparcament per a camions, en estat d'abandó i amb un futur incert malgrat les pressions del veïnat per conservar la darrera masia que queda al barri.

- **Cal Miralletes**, una construcció del segle XVIII situada al barri del Camp de l'Arpa, a la cantonada entre el carrer de Conca i el carrer de Sant Antoni Maria Claret. Actualment és un restaurant situat al bell mig d'un parc públic.

Altres masies destacades, avui desaparegudes fruit de l'especulació urbanística, foren Can Canals (al barri de la Verneda), Can Pujades (al barri de Besos i Maresme, a tocar de la Rambla Prim), o Cal Nyau (situada a la Verneda, en els límits amb el municipi de Sant Andreu de Palomar, es va fer tristament famosa al ésser enderrocada el mes de maig de 1992, aprofitant la nit que el FC Barcelona aconseguia la seva primera *Champions League* de futbol). Totes elles explotaven un terreny molt fèrtil gràcies les facilitats de regadiu que permetien les aigües del Rec Comtal i de la Riera d'Horta, una fertilitat que va despertar l'admiració del secretari del ministeri d'agricultura britànic Arthur Young (1741-1820), el qual en un dels seus viatges oficials a la recerca d'informació agrària pel sud d'Europa, va recórrer Catalunya i va deixar escrites en la seva obra les següents notes sobre la ruralia del Pla de Barcelona, amb data del mes de juliol de 1787:

“Els conreus tenen un gran densitat, i són objecte de gran cura. No hi ha rastre de guaret; ens al contrari, encara no s’ha acabat de fer una collita que ja en comença una altra.”⁴

---

⁴ YOUNG, A. *Viatge a Catalunya. 1787*. Text extret de les seves anotacions del dia 18 de juliol.

També l'escriptor local Xavier Berenguel i Llobet (1905-1990), en les seves memòries, ens parla de la qualitat de les hortalisses de Sant Martí ja en ple segle XX:

“...prop del Besòs i Sant Martí de Provençals, s’obtenien bròquils, tomàquets, cols i albergínies de gran categoria.”⁵

Les zones de maresme properes a la costa, no foren ocupades i es destinaren majoritàriament al pasturatge, com ja hem dit anteriorment; així, el límit de l'explotació agrícola s'establiria aproximadament per la línia que actualment marca el carrer Pujades, sense que es documentin més masies entre aquest i les platges. Aquests paratges solitaris i despoblats s'aprofitaren per ubicar-hi la *casa de quarantenes*, on s'internava els forasters sospitosos de ser portadors d'una malaltia contagiosa, i el primer cementiri existent fora les muralles de Barcelona (el de l'Est, més tard conegut com cementiri del Poblenou, construït cap el 1775, destruït per les tropes napoleòniques l'any 1813, i torna a construir vers el 1819 tal i com el veiem actualment).

3.2.2 .Sant Martí industrial

El procés d'industrialització de Sant Martí de Provençals s'inicia a la segona meitat del segle XVIII, un cop finalitzada la Guerra de Successió (1701-1715) i amb l'antiga parròquia convertida en un municipi més del Pla de Barcelona, fet que analitzarem en el proper apartat. Acabat el conflicte, les mesures proteccionistes desenvolupades per les noves autoritats borbòniques, que prohibien la importació de filats estrangers amb la finalitat de fomentar l'economia peninsular, van fer aparèixer les primeres indústries tèxtils a Barcelona vers el 1738, que prendran la forma del que coneixerem com a fàbriques d'indianes

3.2.2.a Les fàbriques d'indianes

Les indianes eren uns teixits de cotó estampats per una sola cara, que rebien aquest nom per imitar els estampats de les peces procedents de l'Índia, les quals havien estat comercialitzades per grans societats empresarials, com ara la poderosa Companyia Britànica de les Índies Orientals, fins l'aprovació de les mesures proteccionistes ja esmentades, moment a partir del qual passen a

⁵ BERENGUEL I LLOBET, X. *Memòries. 1905-1940.* p. 27

produir-se de manera local; aquesta producció es durà a terme en unes instal·lacions industrials considerades les més modernes del moment i diferenciades dels antics tallers artesans al no estar sotmeses al control dels gremis, concentrar el procés productiu en un únic espai on es divideix el treball en activitats diferents, i organitzar jeràrquicament el personal.

Gravat del 1802 obra de P.P. Moles, on es mostra un estampador d'indianes

Dins les fàbriques es duïen a terme tres de les quatre fases necessàries per la manufactura de les indianes, que són el filat, el teixit i l'estampat. Prèvia a l'estampació, existia la fase del blanqueig del teixit resultant, que requeria una gran quantitat d'aigua i amplis espais per la seva execució, normalment un camp o un prat regat per petits canals situat prop de les fàbriques (els anomenats *prats d'indianes*), on s'hi bullien, s'hi blanquejaven i assecaven els teixits; també era necessari que el prat tingués prou herba per tal que les peces elaborades no toquessin el terra i s'embrutessin.

Com que les teles havien d'estar diversos dies esteses, el terreny havia de ser molt espaiós, característica que no era gens fàcil d'aconseguir dins de la ciutat. Calia buscar nous espais fora de les muralles, i els industrials van observar l'oportunitat que representaven les grans extensions de territori existents als paratges costaners de Sant Martí fins llavors destinats a pastures, amb gran

abundor d'aigua, i a preus més baixos que no pas els de Barcelona; d'aquesta manera, la zona de l'actual Poblenou es va omplir de camps d'indianes. Entre els anys 1772 i 1808, es comptabilitza la presència al terme municipal de 64 prats d'indianes del total de 89 que hi havia al voltant de Barcelona, essent dels primers en instal·lar-s'hi el de l'empresa Serra i Cia l'any 1738, seguit pels dels industrials Canals i Canet, Bernat Glòria, Bosch, Sallés i Canaleta ja durant els anys 50 de la mateixa centúria.

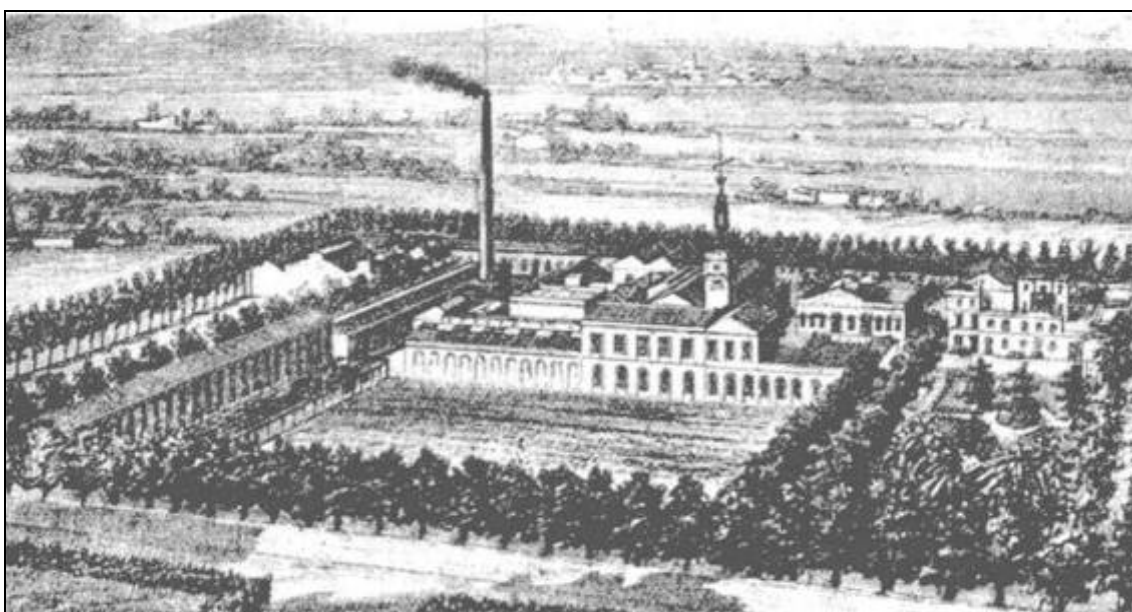
La producció va entrar en decadència als inicis del segle XIX, arran de la mecanització del tèxtil, contra el qual no podia competir el lent procediment d'estampació manual de les indianes; a aquest fet cal afegir el clima bèl·lic provocat per la invasió del país per part dels exèrcits napoleònics, la posterior la Guerra del Francès (1808-1814), el tancament del comerç marítim a partir del bloqueig continental decretat per Napoleó contra els anglesos, i sobretot pel procés emancipació de les colònies americanes, que va reduir de manera significativa les possibilitats d'exportació per als empresaris. Tot i així, malgrat la seva no gaire llarga durada, el període d'auge de les indianes va permetre la introducció de diferents innovacions tecnològiques com la màquina de filar cotó ideada per l'industrial Josep Canaleta l'any 1765, o la màquina també de filar coneguda com *la berguedana* creada pel fuster bergadà Ramon Farguell entre el 1790 i el 1795.

3.2.2.b La revolució industrial

L'autèntica revolució industrial a Sant Martí comença el primer terç del segle XIX, amb els mateixos factors que havien dut a la instal·lació dels prats d'indianes al municipi: l'existència de grans extensions de terreny a baix cost i l'aigua abundant. De fet alguns dels indianaires establerts a Sant Martí van ser la punta de llança per la futura indústria del tèxtil, com en són exemple Salvador Bonaplata o Jaume Ricart i fill, entre molts altres.

Durant el període 1815-1820, els fabricants de filats i teixits, especialment de cotó, van prendre el relleu als productors d'indianes, mantenint-se el sector del tèxtil com a predominant fins ben entrat el segle XX. Als antics camps d'indianes s'hi comencen a construir fàbriques que funcionen mitjançant uns nous processos tèxtils; aquests processos requereixen una tecnologia força

mecanitzada i necessiten alhora una considerable mà d'obra que, amb l'ajut de la maquinària de vegades força complicada, fila, teixeix, estampa i apresta peces de cotó, llana i seda. La prohibició de construir noves indústries dins el perímetre emmurallat de Barcelona des de l'any 1846, obliga els empresaris a traslladar-se definitivament als territoris de la rodalia; arrel d'això, Sant Martí de Provençals es convertirà en el segon nucli industrial del Pla, darrera la pròpia Barcelona, tot rebent el denominatiu del *Manchester Català*. El 1855 el nombre de fàbriques al terme de Sant Martí arriba a 57, la majoria de les quals estaven situades al Poblenou, essent pioneres les d'Achon i Ricart, dels anys 1840 i 1848 respectivament, a les que seguiren Cal Felipa, i Can Saladrigas els anys 1856 i 1858.

Can Ricart en un gravat d'A. Castelnuovo durant la dècada dels vuitanta del segle XIX

A partir del 1869, l'enderroc de la ciutadella de Barcelona i la fi de les restriccions constructives en les seves rodalies per motius militars, van permetre al municipi guanyar més terreny edificable; des d'aquest moment comencen a ubicar-se gran indústries, ja no només del tèxtil sinó també de la metal·lúrgia (com Can Girona), alimentàries (com Xocolates Amatller i Olis Bassegoda), destil·leries (com Martini & Rossi), magatzems de tot tipus (com el Crédito & Docs) i farineres (com La Perfección i Can Gili). A finals del segle

XIX, les fàbriques martinencas són el primer centre productor de teixits de cotó de l'Estat Espanyol, i el tercer en els de llana, a banda de no tenir rival en la branca dels acabats; també es considera Sant Martí com la capital de la moderna indústria farinera de l'estat.

El ram del tèxtil encara anirà creixent fins els anys 30 del segle XX, però la Guerra Civil (1936-1939) i una llarga postguerra caracteritzada per la manca de matèries primeres o combustible, i per l'empobriment d'amplis sectors de la població, obliga moltes empreses a plegar; a tall d'exemple, Can Saladrigas, gran fàbrica tèxtil en crisi, dividí les naus en petits espais que es llogaven. Es l'època en què apareixen petits tallers de cinc a deu treballadors, o petites fàbriques de teixits on es treballava bàsicament a mà. La situació del país, aïllat internacionalment fins els anys 50 i sense possibilitats d'exportar, no ajuda a cap mena de recuperació.

Serà en aquests moments quan es produeixi la substitució del tèxtil pel metall com a sector industrial predominant i apareixen les grans indústries pesants que marcaran la fesonomia del districte fins els anys vuitanta. En aquesta direcció Can Girona es converteix en MACOSA l'any 1947 i s'especialitza en la construcció de màquines de tren; les instal·lacions que l'empresa automovilística Hispano Suiza tenia a la Sagrera des del 1911 són nacionalitzades pel règim franquista i es converteixen en ENASA (amb vehicles comercialitzats sota la marca Pegaso); la siderúrgia Casa Torras, especialitzada en construccions metàl·liques, arriba a ocupar l'espai corresponent a diferents illes de cases de l'Eixample, amb naus connectades per un ferrocarril de via estreta; MOTOTRANS fabrica motocicletes sota llicència Ducati a la seva factoria del carrer Almogàvers.

3.2.2.c. La desindustrialització

Els anys seixanta suposen una certa estabilitat econòmica a Catalunya, al recuperar-se els nivells de vida anteriors a la guerra, però en realitat serà un miratge que és trencarà durant la dècada següent. Entre el 1974 i el 1985 sobreve un desmantellament progressiu del teixit industrial de Sant Martí, a conseqüència de la definitiva crisi del sector tèxtil, l'emergència de nous sectors productius (l'electrònica o la farmacèutica) sense tradició al barri, juntament

amb la millora de les infraestructures i el desenvolupament del transport portuari, que afavoreixen la deslocalització de part de la indústria, l'emmagatzematge i la distribució de Barcelona cap a nous polígons industrials, bàsicament el de la Zona Franca; serà, però, un procés lent doncs l'any 1977 Sant Martí continua essent la més gran extensió industrial de la ciutat. Malgrat tot, a mitjans dels vuitanta el Poblenou ja és un barri ple de solars buits on s'acaben instal·lant empreses de transport i locals musicals que el converteixen en la zona d'oci de moda.

La nominació de Barcelona com a seu per a celebrar els jocs olímpics de l'any 1992 va accelerar el procés natural de desindustrialització, sobretot arrel la decisió de construir la Vila Olímpica per allotjar els atletes participants als jocs, al sector del Poblenou conegut com a Icària; la posterior conversió de la Vila en barri residencial va representar també la recuperació d'un litoral fins llavors abandonat i que es feia servir d'abocador urbà. Finalment, una modificació del Pla General Metropolità vigent des del 1976, amb data del 20 de juliol de 2000, ha permès l'ús residencial de bona part del sòl considerat fins llavors industrial per donar peu a l'anomenat Districte d'Activitats 22@bcn, el qual té com a finalitat impulsar activitats i indústries emergents no contaminants i sostenibles, relacionades amb les noves tecnologies de la informació i la comunicació, per tal de renovar el teixit industrial i millorar-lo; es tracta d'una intervenció urbanística de gran envergadura que afecta unes 200 hectàrees, i que ha de fer esdevenir el districte de Sant Martí, concretament el barri del Poblenou, en un centre d'innovació i desenvolupament tecnològic.

3.4. Evolució política i poblacional de Sant Martí

Malgrat haver estat un dels municipis més extensos del Pla de Barcelona, el caràcter d'ex-vila de Sant Martí no sembla haver marcat d'una manera important la seva població, en el mateix grau que ho ha fet a la d'altres districtes que també van gaudir d'autonomia municipal, com ara Gràcia, Sants, Horta o Sarrià, els quals han conservat un cert *fet diferencial* respecte la resta de la ciutat; només el barri del Clot es podria considerar una excepció. Les explicacions més plausibles a aquesta casuística les podríem trobar en el propi caràcter dispers del poblament primigeni de Sant Martí de Provençals, en la desconexió entre els nuclis poblacionals, i en un desenvolupament urbanístic i

demogràfic força tardà, aquest darrer caracteritzat per la presència d'importants fluxes d'immigrants procedents d'altres territoris de l'Estat Espanyol.

L'església de Sant Martí va dependre jurisdiccionalment de la parròquia de Sant Andreu de Palomar fins l'any 1052, a partir de quan fou afegida com a parròquia sufragània a la de Santa Maria del Mar de Barcelona, juntament amb els terrenys on estava construïda i els del seu entorn. En aquests moments s'observa al territori l'existència de propietats aïllades en mans de famílies benestants (els Vives de Provençals), comunitats religioses (les monges de Sant Pere de les Puel·les) o nobles (el mateix comte de Barcelona); sembla, però, que la camperols treballaven per compte propi i tenien la propietat de la terra en alou. Cap el 1310 la situació no sembla haver canviat, doncs en un reial precepte de Jaume II, on es defineixen els límits extramurs de Barcelona i es mencionen les jurisdiccions de les parròquies de la ciutat, incloent-hi les forànes, trobem Sant Martí de Provençals

La jurisdicció barcelonina sobre Sant Martí va perdurar gairebé quatre segles més. Serà amb el nou règim polític sorgit després de la derrota catalana del 1714 en la Guerra de Successió i l'aplicació del Decret de Nova Planta a partir del 1716 (que implica la desaparició de totes les institucions que havien regit la vida municipal de Barcelona i la seva rodalia, com ara el Consell de Cent), quan Sant Martí de Provençals trenca la seva connexió amb la ciutat comtal; el que fins llavors havien estat uns paratges d'habitat escàs i dispers, lloc de pas per a pastors, comerciants i els exèrcits que anaven a atacar Barcelona, es converteixen en un municipi independent d'uns 177 habitants. Curiosament, la parròquia va continuar essent sufragània de la de Santa Maria del Mar, fins el 1835.

De manera gairebé sincrònica a la consecució de la independència municipal, la població experimenta un creixement notable que ja és evident durant la segona meitat del segle XVIII, les causes del qual cal cercar en la incorporació de l'agricultura martinenca als circuits de proveïment de Barcelona, i en l'establiment de la incipient manufactura tèxtil de les indianes, amdots factors originadors d'un ventall d'oportunitats laborals que atrau un bon gruix d'immigrants procedent de la mateixa Barcelona o de la resta de Catalunya; la població es multiplica per 10 i l'any 1787 ja trobem 1715 habitants censats.

Però serà el procés d'industrialització de la segona meitat del segle XIX el que produirà el creixement demogràfic i urbanístic més important al municipi, fruit de la necessitat d'una considerable mà d'obra i vivendes per allotjar-la. El fins llavors dominant medi rural, comença a perdre terreny i apareixen nous nuclis poblacionals que trenquen amb la dinàmica d'habitat dispers existent a Sant Martí fins aquests moments. En aquest sentit, entre el 1840 i el 1850 sabem de l'existència d'una concentració sorgida al sud del terme, articulada al voltant de l'actual Rambla del Poblenou i del carrer Marià Aguiló, entre el carrers Pere IV i el de Taulat, que fou batejada popularment com a Taulat o, en la nomenclatura oficial de l'època, *Pueblo Nuevo*. No gaire més tard, el 1854 es va obrir el carrer de Sant Joan de Malta, tot seguint el camí natural de Sant Martí cap a la platja; per la mateixa època es va urbanitzar la plaça Isabel, que fou rebatejada com a plaça Prim després dels fets de la revolució de setembre de 1868, que va fer fora els Borbons del poder.

Primer segell municipal de Sant Martí de Provençals

Durant la segona meitat del segle XIX, el fluxe migratori va en augment, i comencen a arribar grups humans procedents d'altres punts de l'Estat Espanyol, principalment del País Valencià i de l'Aragó; a tall d'exemple, l'any 1888, dels 26.000 habitants que té el poble, només una quarta part eren autòctons del municipi. A part del Poblenou ja esmentat, es formen nous nuclis poblacionals com ara el barri de la Plata (entre els carrers Badajoz i Doctor Trueta, habitat per immigrants valencians i aragonesos), Icària (al sud de l'Avinguda Icària) o la França Xica (al carrer Bac de Roda i anomenat així per la

presència d'enginyers francesos que treballaven a Can Girona); també apareixen les primeres mostres del *barraquisme* al Somorrostro i al barri de Pequín, aquest darrer al límit amb Sant Adrià de Besós, i habitat, segons la tradició, per famílies orientals arribades des de les Illes Filipines.

La fi de l'autonomia de Sant Martí de Provençals té una data, i aquesta comença l'any 1860 amb l'aprovació del Pla Cerdà, el projecte que havia de regular l'expansió urbanística de Barcelona després de l'enderroc de les muralles i que origina el que avui coneixem com l'Eixample. El propi Pla Cerdà ja feia evident la necessitat d'annexionar els pobles del voltant de Barcelona per evitar conflictes administratius, per la qual cosa es comença a tramitar l'expedient corresponent l'any 1874. L'any 1879 l'Ajuntament barceloní va intentar agregar-se els pobles del Pla per primera vegada, argumentant la necessitat de desenvolupar el projecte de Cerdà, però l'intent no va reeixir; ho va tornar a intentar pel 1885 i li va ser desestimat pel govern de Madrid, al considerar que els ajuntaments dels pobles cobejats eren suficientment solvents i tenien uns límits precisos i prou allunyats del nucli urbà de Barcelona. El Partit Judicial de les Afores encapçalat per la Vila de Gràcia i del qual formaven part tots els pobles de la rodalia de Barcelona, dirigirà l'oposició a les annexions, centrant els seus arguments en el temor a una major pressió fiscal en cas de quedar sota la jurisdicció barcelonina, i en els inconvenients a tenir d'una administració massa distant del poble. El 1893, però, un grup format per propietaris de sòl urbà, que aspiraven a la revalorització dels seus terrenys després de l'annexió, van demanar l'agregació d'una part del terme municipal a Barcelona, cosa que els fou concedida.

Finalment, en virtut a dues lleis dels anys 1870 i 1877 que obrien les portes a la unió de les poblacions que formessin conurbació, i malgrat l'oposició de part del veïnat, el 20 d'abril de 1897 es produeix l'annexió de Sant Martí de Provençals a la ciutat per Reial Decret signat per la regent Maria Cristina d'Habsburg, juntament amb els termes de Sant Gervasi de Cassoles, Sants, Les Corts, Sant Andreu de Palomar i Gràcia. Les veus contràries a l'annexió van seguir vives algun temps, alguns ciutadans van celebrar una reunió de caràcter antiagregacionista, i alguns diaris, com *El Provensalense* es van posicionar a favor d'aquell moviment, que per al 30 de maig d'aquell any havia recollit

10.000 signatures a favor de la revocació del decret d'agregació. Totes aquestes manifestacions es van anar apagant amb el pas del temps i es va anar acceptant com a quelcom natural que més tard o més d'hora s'hagués acabat produint.

En el moment de l'annexió, Sant Martí de Provençals tenia 40.000 habitants i 13,3 km² de superfície; ara passava a ser una cinquena part de la ciutat de Barcelona.

3.5. Sant Martí contemporani

Com hem anat veient, el canvi més important que observem en l'evolució política, econòmica i territorial de Sant Martí de Provençals vers els nostres dies, és la conversió d'un petit poble agrícola en el segon nucli industrial de Catalunya; aquest caràcter industrial es mantindrà més o menys intacte fins les darreries del segle XX. Des del punt de vista social, agricultors i ramaders seran substituïts per la nova classe obrera, que prendrà un paper preponderant i erigirà el municipi com a un dels nuclis del moviment progressista i revolucionari català organitzat en ateneus i associacions diverses; la resta de la població la conformarà la classe mitjana de comerciants, empleats qualificats, petits propietaris, i una classe acomodada d'industrials que s'instal·la a la Rambla. És forma, doncs, una complexitat social per la qual Sant Martí no podrà viure d'esquenes als diferents esclats revolucionaris provocats per la conflictivitat existent al llarg del passat segle: i haurà crema de convents durant la Setmana Tràgica de 1909, vagues i atemptats durant el *pistolisme* (1919-1923), aldarulls durant els Fets d'Octubre de 1934, i col·lectivitzacions de fàbriques per part de la CNT durant la Guerra Civil (1936-1939).

La postguerra i l'adveniment del règim franquista produiran una transformació a Sant Martí tan important com la que va suposar la industrialització. A nivell poblacional, es produeix l'arribada massiva d'immigració procedent sobretot del sud de l'Estat Espanyol, fugint d'un ambient ancestral de misèria i desequilibri social que el conflicte bèlic va agreujar i que el franquisme va perpetuar. No hi ha prou vivenda per acollir tots els nouvinguts, els quals es veuen obligats a viure en barraques, construïdes als nuclis de barraquisme ja existents, com el

Somorrostro, o bé creant-ne de nous com La Perona, el Camp de la Bota o el Transcamentiri.

Barraques de La Perona l'any 1958 (autor desconegut)

Aquesta demanda d'habitatge marcarà la fi dels pocs terrenys agrícoles que encara quedaven al barri i que es situaven a l'actual Verneda i a la riba del Besós, on aparegueren barris sorgits del no-res, creació de la voràgine d'especulació constructiva pròpia del *desarrollismo* franquista; el resultat foren polígons residencials formats per grans blocs d'habitatges moltes vegades deficientment construïts, amb una alta densitat de població, mancats de qualsevol mena d'equipament o serveis, i mal comunicats amb la resta de la ciutat. El fenomen s'inicia a principis dels anys 50, amb un primer grup de vivendes impulsat pel *Patronato Municipal de la Vivienda*, seguit pels grups promocionats per la *Caja de Pensiones de Barcelona* i la *Obra Sindical del Hogar* a banda i banda del carrer Guipúscoa. Amb l'aprovació del Pla de Llevant Nord l'any 1956, s'agilitza la urbanització i entre aquest any i el 1968 es

basteixen el Polígon del Sud-Oest del Besós, sobre una antiga zona rural coneguda com el Bosquet de Sant Martí, i el del Maresme; un dels darrers conjunts de blocs projectats i construïts fou el del barri de la Pau, inaugurat pel propi general Franco l'any 1966 en plena campanya dels *25 años de paz*. Bona part dels moviments socials existents a Sant Martí en els darrers anys del franquisme i el retorn a la democràcia, sorgiran d'aquests barris, de la lluita dels veïns per aconseguir infraestructures tan bàsiques com ara la connexió al clavegueram, l'enllumenat públic o la pavimentació de carrers.

La darrera gran transformació del, des de 1984, Districte de Sant Martí, és la construcció de la Vila Olímpica al terrenys de l'antic barri d'Icària, per allotjar els atletes participants dels Jocs Olímpics de l'any 1992; aquesta transformació afecta un territori que ha anat perdent progressivament el seu caràcter industrial des de les darreries dels anys 60 i que ha vist desaparèixer les grans empreses que l'havien personalitzat des de la segona meitat del segle XIX. La reforma urbanística permet fer desaparèixer els darrers nuclis barraquistes que encara restaven, bàsicament La Perona i el Transcamentiri, enderrocats durant l'any 1990, i recuperar un litoral i unes platges respecte les quals la ciutat havia viscut d'esquenes durant molts anys.

Com a darrer apunt d'aquest apartat, cal comentar que arran de la celebració del Fòrum Universal de les Cultures a Barcelona l'any 2004, l'ajuntament de Barcelona, conjuntament amb diverses promotores immobiliàries va donar un gir a la franja litoral més propera al riu Besós, en els antics terrenys ocupats per l'empresa MACOSA, allargant l'avinguda Diagonal fins la Rambla Prim, creant un nou centre comercial, un gran parc i un seguit d'edificis d'alt standing, que ha millorat l'aspecte i la vida d'un sector del districte que havia quedat al marge de les reformes del període olímpic i que encara restava dins d'una certa marginalitat.

3.6. El barri de la Sagrera

La *sagrera* o *cellera* és l'espai que envolta les esglésies i que es considerava territori sagrat, un espai que el bisbe delimitava solemnement en consagrar un edifici de culte, on no s'hi podia dur a terme cap acte de violència sota pena d'excomunió. Malgrat que el terme apareix esmentat en diversos concilis

visigòtics, que fixen l'area d'inviolabilitat en trenta passes al voltant d'esglésies i cementiris, no és fins al segle XI, amb les assemblees de Pau i Treva impulsades per l'abad Oliba que limitaven les accions violentes en un període de temps determinat, quan es produeix la sacralització del voltant dels temples, i les sagreres esdevenen veritables nuclis permanents d'habitació, iniciant-se la concentració d'edificacions a tocar dels temples a fi d'estar sempre protegits de l'extorsió feudal.

Plaça Masadas, centre neuràlgic de la Sagrera des del segle XIX (autor)

El barri de la Sagrera té el seu origen, doncs, en l'espai consagrat al voltant de l'església de Sant Martí de Provençals. El posterior desenvolupament del poblament de la zona més al nord, articulat al voltant de l'anomenada Carretera de Ribes (l'actual carrer Gran de la Sagrera), que era el pas natural per anar des de Barcelona cap el Maresme i el Vallès, va fer que el nucli primigeni perdés importància i fos designat amb el nom del Fondo de Sant Martí, heretant el nucli de la carretera el nom de la Sagrera. La inauguració de la línia de ferrocarril a Granollers l'any 1854 (futura línia Barcelona-Girona-Portbou) va separar físicament ambdós nuclis de manera definitiva.

Fins l'any 1877, el barri va quedar al marge del procés industrialitzador de la resta del municipi de Sant Martí de Provençals, pervivint com un petit nucli rural d'unes 48 cases; però a partir de les darreries del segle XIX, el panorama canvia i l'impacte industrialitzador sacsejà també la Sagrera, que s'anà transformant en barri industrial, amb predomini del sector metal·lúrgic. Un dels motius principals d'aquests canvis són les millores de les comunicacions amb Barcelona, amb la creació del tramvia de vapor que comunicava el barri amb Horta l'any 1877, i la posterior connexió de Barcelona amb Horta també mitjançant tranvia l'any 1895, que significà, per extensió, la comunicació de la Sagrera amb la ciutat.

Del procés transformador de la zona en destaca la inauguració de la fàbrica de l'automobilística Hispano Suïssa (reanomenada ENASA el 1946) el 1911, que arribà a ocupar més de 8 ha., però cal dir que mai es va arribar als nivells de concentració fabril que es podien trobar a altres punts de l'antic municipi com ara el Poblenou, ja que les fàbriques de certa importància no passaren mai de la mitja dotzena: la Fabra i Coats (sucursal de la tèxtil de Sant Andreu, més tard La Española), Catifes Sert, la farinera La Esperanza (convertida més tard en Inoxcrom), la Nevín (de productes químics) o la fàbrica de barrets Valera & Ricci.

Les primeres arribades d'immigració comencen durant els anys 20 del passat segle i s'intensifiquen a partir dels anys 50, moment en que es comença a urbanitzar l'Avinguda de la Meridiana; les petites cases de planta i pis donen pas als grans blocs alienats a banda i banda de la nova avinguda, formant-se dos nuclis diferenciats al barri des d'un punt urbanístic i poblacional.

L'any 1984, l'Ajuntament de Barcelona decideix integrar la Sagrera al districte de Sant Andreu, al·legant que el barri tenia més vincles amb els serveis i els equipaments d'aquesta administració municipal que no pas amb la de Sant Martí; aquesta annexió posava de manifest l'aïllament que patien els sagrerencs respecte el seu territori d'origen a causa de les infraestructures ferroviàries i la pròpia avinguda Meridiana, aquesta darrera sorgida com una autèntica autopista urbana ideada durant el *desarrollismo*, que només es podia creuar mitjançant passos elevats fins ben entrada la dècada dels noranta del passat segle.

Actualment, el barri es troba en un procés de transformació que té la seva màxima representativitat en construcció de la futura estació-intercanviador de la Sagrera, per on està previst que passi el metro, trens de rodalia, regionals i de gran velocitat. Aquest procés ja comença amb la progressiva desindustrialització iniciada cap els anys 70, de la qual n'és bona mostra el trasllat de la factoria d'ENASA a la Zona Franca l'any 1971, al qual seguiren el tancament de la resta d'empreses; els seus terrenys han deixat pas a un important conjunt d'habitatges, equipaments i un nou parc conegut amb el nom del Parc de la Pegaso.

Antiga entrada a la factoria d'ENASA (fotografia d'Adrià Costa)

3.7. El Rec Comtal

El Rec Comtal de Barcelona fou una estructura hidràulica de primera magnitud que va perdurar fins al segle XIX com un dels principals abastidors d'aigua de la ciutat, aigua que servia per al rec i també com a força per a fer funcionar els diversos molins construïts al llarg del seu traçat. Com ja hem indicat, el pas del

Rec Comtal pel terme de Sant Martí de Provençals fou una de les motivacions per l'aparició dels nuclis de població al territori.

Les diverses fonts documentals i historiogràfiques donen per suposat un origen romà a l'estructura, basant-se en la possible coincidència de traçat de les dues conduccions, l'aqüeducte i el Rec, i en aspectes reflectits als informes que a finals del segle XIX i principis del XX redacten la comunitat de regants i l'Ajuntament, arran dels litigis entorn de la propietat i ús de l'aigua. Tot i així, no és fàcil ubicar exactament la data de la construcció del Rec Comtal, havent-hi diverses hipòtesis, la més estesa de les quals ens diu que va ser obra del comte Miró (926-966), el germà petit del comte de Barcelona Borrell II, qui potser va reconstruir part del traçat de la canalització romana. En tot cas, és al llarg del segle XI, especialment a partir de la segona meitat, quan l'ús del Rec es generalitza i comença a aparèixer de manera recurrent a les fonts escrites; proliferen els molins que se n'abasteixen a la zona de Sant Andreu de Palomar, al Clot i dins de l'actual Ciutat Vella, a l'entorn del monestir de Sant Pere de les Puelles, al barri de Sant Pere.

El Rec naixia a l'indret conegut com *Pous de Montcada*, que segurament seria el mateix punt d'on partia l'aqüeducte romà; ambdues estructures seguien un mateix trajecte fins arribar a Sant Andreu de Palomar, moment en el qual el recorregut del Rec divergeix clarament del de l'aqüeducte, que continua amb un traçat més rectilini passant entre el camí de Sant Adrià i el d'Horta, i resseguint la pendent fins a encaixar amb el pilar documentat al núm. 25 del carrer de Magdalenes. Prop d'on actualment trobem la cruïlla entre els carrers de Roger de Flor i d'Ausiàs Marc, el Rec Comtal girava bruscament cap al sud-est, en direcció al Molí del Clot situat uns 150 metres pendent avall, i mes endavant tornava a fer un gir brusc vers el sud, en direcció als Molins Reials (situats a la zona de l'actual Estació del Nord); aquests canvis de trajectòria probablement resultaven d'utilitat per a les diverses instal·lacions molineres ja que permetrien que l'aigua baixés amb l'energia necessària per moure la maquinària. L'entrada del canal dins la ciutat és trobava vora el Portal Nou, essent intramurs on el traçat patirà més modificacions que l'acaben convertint en un carrer-canal en part cobert.

No sabem com seria el Rec en els seus estadis primigenis donat que es va anar remodelant diverses vegades al llarg de la seva existència, però sembla evident que era un gran canal a cel obert, d'una amplada que variava segons el traçat, amb murs de carreus de pedra de Montjuïc, units amb morter de calç, i fons de terra natural, sense cap recobriment especial; el fet que no s'hagi conservat cap material dels primers moments de la seva construcció, ens indica que l'estructura es netejava amb certa regularitat. Al llarg del recorregut hi havia ponts, la majoria de pedra, i passeres de fusta que facilitaven el seu creuament.

El Rec Comtal al seu pas pel barri de Vallbona (fotografia de C. Castro)

És evident també el gran cabdal d'aigua que conduïa, i que va permetre la construcció de molins al llarg del seu recorregut, tant fariners com drapers, i una farga. Altres funcions del Rec, com el seu propi nom indica, fou el de permetre el regadiu mitjançant tot un sistema de sèquies que distribuïen l'aigua pels camps adjacents, i abastir espais productius amb molta necessitat d'aigua, com les carnisseries, o les adoberies. Contràriament al que succeïa amb

l'aqüeducte romà, el Rec Comtal no duia aigua pel consum de boca, ja que la Barcelona medieval aconseguia l'aigua per beure mitjançant pous.

3.8. El carrer Ciutat d'Elx i el carrer Gran de la Sagrera

Segons la informació que hem pogut recollir del nomenclàtor viari publicat per l'Ajuntament de Barcelona, la denominació oficial del carrer de la Ciutat d'Elx data de l'any 1966, moment en que es deuria projectar la urbanització de tot aquest sector del barri. El seu traçat es correspon amb un antic camí procedent de Barcelona que a finals del segle XIX va passar a anomenar-se carrer de Bofarull; amb la projecció del carrer de Felip II, ambdós eixos viaris van quedar separats per una illa formada per diferents edificis, entre els quals destaquen les oficines dels Transports Metropolitans de Barcelona (TMB) i el CEIP l'Estel, conservant només la nomenclatura original el tram existent entre el carrer de les Navas de Tolosa i el carrer de Felip II.

Més antic és el traçat del carrer Gran de la Sagrera, el qual, juntament amb el carrer del Clot i el carrer Gran de Sant Andreu, formaven la ja esmentada Carretera de Ribes, un vial de tradició romana que menava fins a Vic i els Pirineus des del portal de Santa Clara de les muralles barcelonines, i que avui dia podem identificar amb l'autovia C-17. La confluència entre tots dos carrers, situada en uns paratges que romangueren gairebé erms i al marge del creixement de la ciutat fins ben entrats els anys 70 del segle XX, es troben totalment caracteritzats per l'existència de tres importants infraestructures en el seu entorn immediat: el pas del Rec Comtal, la farinera *La Esperanza*, i l'Estació de Mercaderies La Sagrera-El Clot⁶.

3.8.1. El Rec Comtal a la Sagrera

El Rec Comtal arribava a la Sagrera procedent de Sant Andreu de Palomar per l'actual carrer del Segre, per després seguir un traçat més o menys paral·lel a l'actual carrer de Josep Soldevila i la gran rasa que allotja les estructures ferroviàries, fins arribar a l'alçada de l'antic Pont del Treball, que es trobava uns 130 metres més al sud d'on trobem el nou pont; en aquest punt, el canal feia un gir cap a l'oest, tot seguint el gairebé desaparegut carrer del Pont de Sant Martí, creuava l'espai avui ocupat per una petita zona enjardinada situada entre

---

⁶ Veure annexes, planimetria, full 2

els carrers Gran de la Sagrera i de Berenguer de Palou, i s'internava dins el carrer de la Ciutat d'Elx prenent una direcció en sentit SO que el duia cap a la plaça de les Glòries. La planimetria consultada tant a l'Institut Cartogràfic de Catalunya (ICC) com al Geoportal de Cartografia de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, ens indiquen que el Rec Comtal va formar part del paisatge quotidià de la zona afectada per la intervenció fins els anys 60 del segle XX, moment a partir del qual aquest element desapareix dels parcel·lars municipals.

Com a testimoni del seu pas per aquests indrets ens resta l'anomenat Pilar d'Aigua de la Sagrera, que podem observar al costat oriental de l'àrea intervinguda, una construcció en maó similar a una xemeneia que fou bastida l'any 1849 i posada en funcionament l'any 1853 per subministrar aigua a les indústries establertes pel voltant fins la dècada dels 50 del segle XX; l'estructura que veiem actualment constava d'un dipòsit al capdamunt, al qual s'accedia per una escala metàl·lica interior, que era omplert amb l'aigua del Rec Comtal mitjançant un sistema de bombeig del qual no n'ha quedat cap rastre. Un exemple similar a aquesta torre la trobem prop de la cantonada de la Via Augusta amb el passeig de la Bonanova, en aquest cas amb el dipòsit intacte.

Pilar d'aigua de la Sagrera i pilar d'aigua de la Bonanova (fotografia de J. Bort)

Un altre element relacionat amb el pas del Rec Comtal per la zona fou la popular Font del Gaig, feta en pedra a partir d'un disseny de l'arquitecte Antoni Rovira i Trias l'any 1865, i que es trobava dins d'una caseta situada a la cantonada del carrer Gran de la Sagrera amb el del Pont de Sant Martí. L'estat d'abandó en que es trobava va provocar el seu enderroc l'any 2001 per part de l'ajuntament, sota la promesa de tornar-la a muntar en una altra ubicació que, a dia d'avui, encara no s'ha decidit. En el lloc que ocupava, trobem un solar sense construir.

Dues escenes de la desapareguda Font del Gaig (autor desconegut)

3.8.2. La farinera *La Esperanza*

La història d'aquesta indústria farinera, que va ocupar bona part de l'espai comprès entre els carrers Gran de la Sagrera i Ciutat d'Elx, comença el mes de setembre de 1869, quan els fariners Antoni Palès Casanovas, propietari del terreny, i Buenaventura Costa i Dòria, el seu germà Marcel·lí i Juan Vilaró Guardiola encarregaven al mestre d'obres Pau Martorell la construcció d'una fàbrica de farines a la carretera de Ribes, a tocar La Sagrera. El nou edifici industrial fou batejat com *La Esperanza*, el nom de la segona filla d'en Palès, acabada de néixer.

La principal innovació de l'empresa fou la substitució de les antigues moles de pedra per un cilindre de ferro que permetia obtenir una farina de millor qualitat

amb menys quantitat de gra; no cal dir que l'aigua del Rec Comtal fou indispensable en un primer moment per moure tota la maquinària, i fou convenientment canalitzada al seu pas per la fàbrica. El 1886 ja trobem un edifici de quatre plantes on s'instal·len dues calderes de vapor que permeten prescindir de la força hidràulica.

La farinera *La Esperanza*, poc abans del seu enderroc (fotografia de M. Checa-Artasu)

L'empresa va restar sempre sota la direcció de la família Palès, fins el seu tancament l'any 1964 com a conseqüència de la crisi del sector. Dos anys més tard, les dependències foren llogades a l'empresa INOXCROM S.A., que adapta l'espai per a la fabricació de d'estilogràfiques, bolígrafs i altres elements d'escriptura. L'any 2006, després d'un període d'abandó, l'edifici es venut pels descendents d'Antoni Palès a una constructora, que procedeix a enderrocar-lo. Actualment l'espai resultant es troba ocupat per blocs de vivendes i zones de vianants.

Just al costat sud d'aquesta farinera, va existir-ne una altra anomenada *La Joia Catalana*, fundada cap el 1877 i que va acabar esdevenint la fàbrica d'oxigen Linde, activa fins la venda de l'immoble l'any 1989.

3.8.3. l'Estació de Mercaderies La Sagrera-El Clot

Però sense cap mena de dubte, l'estructura que més ha caracteritzat tota aquesta zona del barri i ha marcat la seva fisonomia actual és l'estació de mercaderies La Sagrera-El Clot. Cal cercar els orígens d'aquesta l'estació en la construcció de la línia de ferrocarril Barcelona-Granollers, inaugurada l'any 1854, i que més tard connectaria amb la frontera francesa passant per Girona i Portbou. La gran trinxera que es va haver d'obrir per permetre el pas de les vies, travessava el terme municipal de Sant Martí i va suposar la separació definitiva dels habitants de la Sagrera respecte el nucli originari martinenc, en part degut a la desaparició del camins que menaven de l'església a la Carretera de Ribes (el camí del Fondo de Sant Martí i el de la Creu); d'aquesta manera es va iniciar la vinculació del barri amb el veí poble de Sant Andreu de Palomar, l'accés al qual era més senzill. Pel que fa al Rec Comtal, el seu curs no es va veure afectat per la trinxera, però sí que es van tallar molts reguerols procedents del mateix que duïen l'aigua als camps situats al costat de mar; com a solució es van haver de construir diversos sifons o canalitzacions d'obra, amb canonades de ferro en forma de U que permetien el pas de l'aigua per sota la rasa del ferrocarril i la seva sortida a l'altra banda.

L'any 1917, la Compañia de Ferrocarriles de Madrid-Zaragoza-Alicante (MZA), propietària de la línia des de les darreries del segle XIX, va projectar la construcció d'una gran estació de mercaderies en el tram de la via comprès entre la Torre del Fang i la masia de Can Nyau, davant la saturació que presentaven l'Estació de França i l'Estació del Clot. Les obres es van allargar des del 1918 fins el 1922, convertint-se en un dels espais ferroviaris de més gran extensió de Barcelona (200.000 m² i 17,5 km de vies); per contra, els seus entorns immediats van derivar en espais deshabitats, marginals i gairebé inhòspits durant molts anys, ocupats per barraques o solars destinats a la indústria o directament sense cap mena d'activitat.

El complex comprenia diferents edificis dels quals destacava el de l'administració de l'estació, encara existent i situat al núm. 2 de la Baixada de la Sagrera, en un estat de conservació millorable, unes 30 naus d'emmagatzematge, tallers de reparació i els diferents habitatges ocupats pels treballadors (primer de MZA i, a partir de 1941, de RENFE). Totes les estructures van estar en ús fins els anys noranta del segle XX, moment en que l'estació va deixar de prestar servei, entrant d'ençà aleshores tot l'espai en un procés d'abandonament general malgrat mantenir-se personal de RENFE i de Correus a l'edifici administratiu; curiosament també es va mantenir la catenària a les vies que en disposaven, així com els senyals lluminosos encesos.

Antic edifici administratiu de l'estació de mercaderies La Sagrera-El Clot (autor)

A finals del anys 90 del passat segle, dins del projecte de construcció de la línia d'alta velocitat Madrid-Barcelona-França, es decideix aprofitar la superfície de l'antiga estació de mercaderies per construir un gran centre intermodal on conflueixi l'alta velocitat, tres línies de metro i els trens de Rodalies.

L'adjudicació de l'obra no es va produir fins l'any 2009, malgrat que els treballs d'enderroc de les edificacions de l'antiga estació es van iniciar durant el mes d'agost del 2007, i l'any 2010 es comencen a construir els accessos i part de l'estructura de l'edifici. La crisi econòmica, la reducció constant del pressupost i una aparent manca d'interès per part del Govern Central en aquesta estructura, ha anat postergant la data d'inauguració, que actualment es situa en l'any 2019.

3.8.4. La Fabra i Coats de la Sagrera

Creiem que no podem tancar aquest apartat sense fer esment a la fàbrica de filats coneguda com *La Española*, fundada cap el 1870 i situada molt a prop de la intervenció motiu d'aquesta memòria.

La Torre de la Sagrera, poc abans de l'inici de la seva rehabilitació (fotografia de C. Bautista)

Aquest complex industrial, que ocupava l'espai comprès entre els carrers del Pont de Sant Martí, Berenguer de Palou i la rasa del ferrocarril, es va acabar convertint en una sucursal de l'empresa Fabra i Coats de Sant Andreu de Palomar l'any 1903. Amb la crisi del tèxtil iniciada durant la dècada dels

setanta del segle XX, es començaren a desmantellar naus i acomiadar treballadors en un procés que es va allargar fins els anys noranta i que va cloure amb el definitiu tancament de l'empresa l'any 2005.

De tot el complex existent a la Sagrera, avui només en resta la coneguda popularment com a Torre de la Sagrera, una edificació d'estil neoclàssic de l'any 1875 que era emprada com a vivenda pel propietari o el director de la fàbrica tèxtil; aquesta va quedar abandonada un cop finalitzades les activitats industrials al solar l'any 2006, moment a partir del qual s'hi van instal·lar persones vinculades al moviment *okupa*. Arrel del projecte de rehabilitació com a casal de barri, al seu subsòl s'ha descobert un refugi antiaeri en perfecte estat de conservació construït durant la Guerra Civil Espanyola (1936-1939), el qual es trobava en procés de documentació en el moment de redactar la present memòria.

3.9. Antecedents arqueològics

El Districte de Sant Martí no s'havia considerat gaire prolífic pel que fa a la documentació de restes arqueològiques, malgrat que es coneixia l'existència de troballes esporàdiques de cronologia romana des del segle XIX. En els darrers anys però, les obres de la futura estació de la LAV-Sagrera han permès documentar un procés de poblament que sembla iniciar-se cap el neolític, i pren continuïtat a través de les èpoques ibera, romana i medieval fins arribar als nostres dies.

Segons la carta arqueològica de Barcelona, una de les primeres notícies arqueològiques que coneixem dins les zones del Districte properes a la Sagrera és la documentació l'any 1960 per part de J. de la Vega i A. Muñoz d'un seguit d'enterraments de *tegula* al solar comprès entre els carrers de Menorca, de Selva de Mar, de Huelva i de Provençals, a la Verneda, on s'estava construint un conjunt de vivendes socials avui conegudes com a Habitatges Joan Anton Parera⁷. El mateix any, també a la Verneda i durant la construcció d'un altre bloc de vivendes, es dona l'avís al Museu d'Història de la Ciutat de l'aparició de 10 nous enterraments de *tegula* associats a fragments ceràmics del segle IV⁸.

---

⁷ <http://cartaarqueologica.bcn.cat/2946>

⁸ <http://cartaarqueologica.bcn.cat/2979>

L'any 1968 tornem a trobar referències a troballes en un sector proper, durant les obres de construcció del col·lector del Torrent d'Estadella, a una profunditat mitjana de 5 metres, es documenten diferents materials d'època romana entre els quals destaca una moneda de l'emperador Trajà (98-117) i diferents carreus de pedra de Montjuïc, juntament amb part d'una columna estriada; les restes semblen vinculades a un paviment d'*opus signinum* i fragments d'estucat⁹.

La següent notícia existent ens fa avançar fins l'any 1983; arran de les obres per soterrar les línies d'alta tensió i de la construcció d'una nova canalització de les aigües pluvials al voltant dels terrenys de la masia Cal Nyau, prop de la rambla Prim, el Museu d'Història de la Ciutat realitza alguns sondejos que proporcionen material ceràmic ibèric, romà d'època flàvia i medieval; si bé no hi ha cap memòria sobre la intervenció, existeix un croquis on s'identifica un tram de l'aqüeducte romà i una zona d'enterraments¹⁰.

Haurem d'espera fins l'any 1989 per tal que aparegui una nova notícia sobre la documentació de restes arqueològiques prop de la Sagrera, en aquest cas a a l'enllosat del pati davanter de l'església de Sant Martí, on apareixen tres fragments de carreus recollits per J. de la Vega, que podrien tenir una atribució cronològica d'època romana i potser formar part d'algun monument funerari¹¹.

A partir del any 2000 els treballs en aquest sector del districte s'intensifiquen i comencem a tenir una informació més detallada de les tasques dutes a terme i les restes documentades. Així, l'any 2006, l'arqueòleg C. Carbonell documenta la part inferior de la paret de contenció est del Rec Comtal formada per pedres i maons lligats amb morter blanquinós davant els núms. 12-16 del carrer Ciutat d'Elx¹², en terrenys que havien estat ocupats per la farinera *La Esperanza*. Tres anys més tard, el mateix C. Carbonell documenta diferents inhumacions del segle XV al voltant de la Torre del Fang, juntament amb algunes sitges amortitzades durant el mateix període¹³.

L'any 2008 marca l'inici de totes les intervencions relacionades amb la construcció de la futura estació de la LAV-Sagrera, a cavall dels districtes de

⁹ <http://cartaarqueologica.bcn.cat/3004>

¹⁰ <http://cartaarqueologica.bcn.cat/2947>

¹¹ <http://cartaarqueologica.bcn.cat/2956>

¹² <http://cartaarqueologica.bcn.cat/465>

¹³ <http://cartaarqueologica.bcn.cat/3421>

Sant Andreu i Sant Martí de Provençals que perduren en l'actualitat i les quals comprenen una superfície d'uns 80.000 metres quadrats¹⁴; en el seu transcurs s'han pogut documentar diverses estructures arqueològiques pertanyents a diferents cronologies:

- Estructures prehistòriques: parlem de diferents evidències situades cronològicament durant el neolític que venen representades per algunes sitges, cinc cubetes, un enterrament en fossa pertanyent a una dona, i un enterrament col·lectiu localitzat en un hipogeu excavat en el terreny geològic amb una acumulació de 207 individus. La possibilitat del neolític com a provable cronologia d'un primer poblament a la zona de la Sagrera ja fou proposada per J. de la Vega quan va trobar diferents estris de sílex durant unes obres de condicionament que es duien a terme al Parc de la Pegaso l'any 1989¹⁵, i durant les obres del col·lector de Navas el mateix any¹⁶.
- Estructures ibèriques: en aquest cas trobem dos pous, 15 sitges, sis retalls grans, 15 retalls petits de funció indeterminada, un possible fons de cabana i tres paleocanals, amb una cronologia que va del segle IV al I aC.
- Estructures d'època romana: destaca la gran vil·la romana amb la *pars urbana* i la *pars fructuaria*, que ocupa una extensió de 4.200 metres quadrats,. L'origen del complex cal situar-lo al segle I d.C., essent ampliat durant el segle III i novament durant el segle IV, perllongant la seva existència fins arribat el segle VI.
- Estructures modernes: aquestes es concentren en les restes del camí de Barcelona a Granollers i les diferents reformes que s'hi van fer durant el segle XVIII.
- Estructures contemporànies: són bàsicament estructures vinculades a la construcció de la línia fèrria Barcelona-Granollers, com ara les restes d'un pas de vianants per travessar la via. També destaca la presència d'un forn de cocció de material constructiu pertanyent a una bòbila, potser la d'en Fidel

---

¹⁴ <http://cartaarqueologica.bcn.cat/3293>

¹⁵ <http://cartaarqueologica.bcn.cat/2962>

¹⁶ <http://cartaarqueologica.bcn.cat/2972>

Gonzales, que va demanar permís per construir-ne una en aquests paratges a l'ajuntament de Sant Martí de Provençals l'any 1879.

La darrera intervenció de la que es té constància és la dirigida per l'arqueòleg J. Espejo l'any 2012, en el marc de les obres de construcció del nou col·lector del carrer Ferran Soldevila, les quals van permetre la documentació d'estructures contemporànies relacionades amb un antic moll de càrrega pertanyent a l'antiga estació de mercaderies de MZA-RENFE i amortitzades cap els anys 80 del passat segle.

4. MOTIVACIONS I OBJECTIUS DE LA INTERVENCIÓ

Tal i com ja hem indicat en els apartats anteriors, els treballs arqueològics duts a terme han estat propiciats pel projecte de reurbanització i arranjamet de l'espai públic comprès entre els núms. 32 i 60 del carrer Gran de la Sagrera i el núm. 31 del carrer Ciutat d'Elx. El fet de que la zona afectada estigui situada en un indret d'interès arqueològic i alt valor històric, com hem vingut explicant en l'apartat anterior, ha donat peu a que es considerés la presència d'un control arqueològic preventiu en vistes a la possible aparició de restes i d'estructures, seguint el procediment establert per la llei 9/1993, de 30 de setembre, del patrimoni cultural català, i el Decret 78/2002, de 5 de març, del Reglament de protecció del patrimoni arqueològic i paleontològic.

Podem resumir l'interès històric i arqueològic de la zona on s'han de dur a terme els treballs en els següents aspectes:

- El projecte previst sembla coincidir, en un dels trams, amb el traçat del Rec Comtal. En concret, hi ha moltes possibilitats de trobar-ne les restes, en el cas que s'hagi conservat, a l'àrea del projecte que afecta el carrer de la Ciutat d'Elx¹⁷.
- L'any 2006 es va documentar un tram del Rec Comtal a la vorera de mar situada davant els num. 12-16 del carrer de la Ciutat d'Elx.
- Els treballs afectaran un tram del carrer Gran de la Sagrera, conegut antigament com a Carretera de Ribes, una via de tradició romana que portava des del Portal de Santa Clara fins a Vic i els Pirineus.
- L'àrea intervinguda es troba a uns 400 metres de la vila romana de la Sagrera.

Tots aquests motius justifiquen per si sols la importància de dur a terme els citats treballs arqueològics a la zona per tal de documentar les restes patrimonials aparegudes i que puguin veure's afectades per l'actuació urbanística, procurant obtenir la màxima informació de l'àrea i així complementar els estudis realitzats fins el moment.

---

¹⁷Veure annexes, planimetria, full 3

5. MÈTODE DE TREBALL

Tal i com el Servei d'Arqueologia de Barcelona especifica, en aquesta intervenció arqueològica s'ha utilitzat el mètode de registre ideat per E. C. Harris (HARRIS, 1991).

Es tracta d'una metodologia sistemàtica que consisteix a registrar objectivament els estrats que s'exhumen, amb l'objectiu d'entendre'n la formació, delimitació, estructuració i ordre de deposició. Per a fer-ho, es numera els estrats sota el nom d'"unitat estratigràfica" (UE), que els individualitza els uns dels altres. Cada UE es registra en una fitxa on s'indiquen les dades que permeten la seva correcta identificació i descripció (ubicació en el jaciment, característiques físiques, situació en les plantes i seccions i posició física respecte a la resta d'UE del jaciment amb les quals es relaciona). En el cas que aquí ens ocupa, hem optat per denominar la rasa amb un nombre amb el nombre 1000, anomenant les diferents unitats estratigràfiques a partir del núm. 1001 en endavant, segons el seu ordre d'aparició i documentació.

Aquest mètode també inclou la realització de material gràfic: planimetria d'una banda i fotografia de l'altra. La planimetria es concreta en plantes i seccions, les quals ens donen, respectivament, una visió diacrònica i una de sincrònica de les troballes realitzades. Pel que fa al material fotogràfic, és imprescindible per a la constància visual dels treballs realitzats.

Tots els rebaixos realitzats, així com les restes documentades, s'han situat geogràficament mitjançant les coordenades UTM, essent tractada informàticament tota la topografia i la planimetria mitjançant el programa AUTOCAD.

6. DESCRIPCIÓ DELS TREBALLS REALITZATS

Les tasques arqueològiques a les quals fa referència la present memòria s'inicien el dia 3 de novembre de 2015. Tal i com indica el projecte d'obra presentat al Servei d'Arqueologia de Barcelona, la intervenció suposa principalment la realització de cinc rebaixos rectangulars de 90 x 50 cm i 1,20 m de profunditat per instal·lar cinc nous embornals, i de cinc rases que han de permetre instal·lar les canalitzacions que connectaran els embornals amb la xarxa de clavegueram ja existent al subsòl del carrer Gran de la Sagrera. Igualment, s'excavaran dos nous pous de registre que permetin accedir a la nova xarxa, i un tercer que en substituirà un de ja existent però que cal desplaçar uns metres¹⁸.

Tots els rebaixos s'han de dur a terme mitjançant una màquina excavadora giratòria de dimensions mitjanes.

6.1. Desmantellament de paviments i rebaix de la rasa 1000

La primera acció dins del projecte de reurbanització de l'espai ha estat el desmantellament dels paviments i parterres existents, en bona mesura formats per peces de panot de formigó de 20 x 20 cm, tret d'un tram asfaltat de calçada que fins ara permetia el pas del trànsit rodat des del carrer Ciutat d'Elx cap al carrer Gran de la Sagrera, i que desapareixerà després de la reforma. L'eliminació i retirada d'aquests paviments s'ha fet amb la pròpia màquina giratòria, mitjançant martell hidràulic¹⁹, a excepció dels ubicats al voltant del pilar d'aigua, que s'han desmantellat de manera manual per evitar cap mena de dany a l'estructura²⁰.

Un cop eliminada la pavimentació²¹, s'ha procedit al rebaix de la rasa 1000²². Aquesta presenta un traçat transversal a la zona intervinguda, prenent un sentit E-O, amb una longitud de 18 m, una amplada de 1,10 m i una fondària màxima assolida d'uns 2,5 m aproximadament (19,20 m.s.n.m.).

---

¹⁸ Veure annexes, planimetria, full 3

¹⁹ Veure annexes, fotografies 2 a 5

²⁰ Veure annexes, fotografia 6

²¹ Veure annexes, fotografia 7

²² Veure annexes, fotografies 8 i 9

6.1.2. Aparició del mur UE 1005

A la poca estona de l'inici dels treballs de rebaix, s'ha evidenciat l'existència d'un mur (UE 1005) bastit amb pedra sense desbasta lligada amb morter blanc²³. Dit mur segueix un traçat N-S, conserva una potència visible en alçada d'uns 2,5 m i una amplada mitjana de 0,50 m²⁴; igualment presenta un alçat lleugerament atalussat amb una petita banqueteta²⁵ en la seva part inferior de 0,18 m d'amplada.

Avançant en el rebaix uns pocs metres més a l'est s'ha començat a documentar un paquet estratigràfic format per una potent capa d'argiles llimoses de color groguenc (UE 1006)²⁶ en les que trobem excavat un canal (UE 1007) del qual la UE 1005 en seria la paret oriental. En el seu moment d'ús, aquest canal, que cal situar entre unes cotes de 21 i 19,20 m.s.n.m., hauria tingut una fondària de 2 m i una amplada d'entre 6 m (en la seva part superior) i 4m (en la seva part inferior), quedant amortitzat en algun moment avançat del segle XX mitjançant l'abocament de runa i materials constructius de rebuig (UE 1004)²⁷. Finalment, tota l'estructura ja amortitzada fou coberta pel seguit de capes de terra (UE 1003) que van servir d'anivellament previ a la pavimentació de l'espai²⁸.

Un cop comprovada la magnitud de l'estructura documentada, s'ha procedit a la neteja del mur UE 1005 en superfície²⁹ per poder-ne observar la planta al complet i contemplar la possibilitat de variar el projecte d'obra per així evitar una afectació irreversible sobre els elements patrimonials existents. Fruit d'aquesta neteja, s'ha constatat que el mur UE 1005 s'estén en una longitud de 17,50 m³⁰ que segueix la vorera de mar del carrer Ciutat d'Elx, per on sembla tenir continuïtat en direcció sud³¹. Pel que fa al seu extrem més meridional, el mur es troba tallat per un col·lector en desús que travessa la zona en direcció al carrer Gran de la Sagrera³².

---

²³ Veure annexes, fotografia 10

²⁴ Veure annexes, planimetria, full 6

²⁵ Veure annexes, fotografia 17

²⁶ Veure annexes, fotografia 12

²⁷ Veure annexes, fotografia 11

²⁸ Veure annexes, fotografia 23; planimetria, full 7

²⁹ Veure annexes, fotografia 15

³⁰ Veure annexes, fotografies 18 i 19; planimetria, full 4

³¹ Veure annexes, fotografies 20 i 21

³² Veure annexes, fotografia 22, 33 i 34

6.1.3. Aparició del mur UE 1008

La presència del mur UE 1005 i el canal UE 1007 no han suposat l'aturada immediata de l'execució de la rasa 1000, per la qual cosa aquesta s'ha continuat obrint seguint el projecte inicial. El rebaix ha afectat principalment els paquets estratigràfics UE 1003 i UE 1006, ja citats en l'anterior apartat.

A uns 4 m en direcció est del canal UE 1007, i a una cota de 20,85 m.s.n.m., ha fet acte de presència un mur bastit amb maons de 30 x 15 cm i arrebossat de calç blanca³³; aquesta nova estructura pren una orientació N-S, té una potència conservada en alçat d'uns 0,70 m i una amplada de 0,30³⁴. El mur descrit es troba al centre d'una gran cubeta (UE 1009) de 4,30 m d'amplada i llargada desconeguda, arrebossada també amb calç blanca; tot el conjunt es troba excavat a la UE 1006 i és amortitzat per un sediment argilós (UE 1010) del qual només s'han recuperat fragments d'ampolles de vidre abocats sobre la calç³⁵. Cal dir que la cubeta, el seu arrebossat de calç i el farciment d'amortització, degut a la seva fragilitat, s'han vist afectats per l'acció de la màquina giratòria i només s'han pogut documentar en els talls de la rasa.

La resta del rebaix per fer arribar la rasa 1000 fins la calçada del carrer Gran de la Sagrera s'han realitzat sense cap més incidència, destacant només la presència puntual de serveis de gas i electricitat a poca fondària.

6.2. Canvi en el projecte d'urbanització

Finalment, davant la impossibilitat d'executar el projecte urbanístic original sense malmetre les restes patrimonials documentades³⁶, la direcció tècnica de l'obra ha optat per realitzar diferents canvis en el mateix per evitar qualsevol afectació o, en cas d'absoluta necessitat, que aquesta tingués el menor impacte possible; aquests canvis han comptat amb l'assessorament i el vist i plau del Servei d'Arqueologia de l'Ajuntament de Barcelona i de la Direcció General del Patrimoni de la Generalitat de Catalunya³⁷.

---

³³ Veure annexes, fotografia 13

³⁴ Veure annexes, fotografia 24

³⁵ Veure annexes, fotografies 25 i 26; planimetria, full 9

³⁶ Veure annexes, planimetria, full 10

³⁷ Veure annexes, planimetria, full 11

Les variacions en el projecte inicial es poden concretar en els següents punts:

- Supressió de la canalització prevista mitjançant la rasa 1000, que suposava l'afectació inevitable del mur UE 1005. Aquesta connexió s'ha traslladat uns sis metres més al nord, aprofitant el sector a partir del qual el mur UE 1005 ja es troba afectat pel col·lector existent sota el carrer de la Ciutat d'Elx.
- Instal·lació del tub de connexió entre els embornals 1 i 2, a la vorera de mar del carrer de la Ciutat d'Elx, a través del col·lector existent sota el mateix (que es troba en desús), eliminant així la rasa que havia de servir a aquest efecte i que també hauria afectat el mur UE 1005.
- Reducció dels dos pous de registre previstos a un de sol que es realitzarà al sector més oriental de la rasa 1000, que ja es troba obert.
- Redistribució dels embornals a instal·lar i les seves connexions, que es situaran majoritàriament a la vorera de muntanya del carrer Gran de la Sagrera, on no sembla haver-hi elements patrimonials que puguin veure's afectats. Es mantenen en la seva posició original els embornals 1 i 2.
- Es confirma la realització de la connexió amb el clavegueram existent sota el carrer Gran de la Sagrera mitjançant minat, que s'iniciarà pel pou de registre ja esmentat.

6.2.1. Cobertura de la rasa 1000 i de les estructures documentades

Per tal de poder continuar les tasques constructives segons el nou projecte aprovat, ha estat indispensable tornar a cobrir la bona part de la rasa 1000, juntament amb les estructures documentades en el seu traçat per motius de seguretat i mobilitat. Així, amb l'autorització de la Direcció General de Patrimoni de la Generalitat de Catalunya, prèvia presentació de l'informe de cobertura d'estructures pertinent als tècnics del Servei d'Arqueologia de l'Ajuntament de Barcelona³⁸, s'ha procedit a protegir les restes patrimonials

---

³⁸ JUAN i GONZÁLEZ, LI.- *Informe de cobertura d'estructures de la intervenció arqueològica preventiva al carrer Ciutat d'Elx, 31 / Carrer Gran de la Sagrera, 32-60. Barcelona, 2015.*

amb geotèxtil i a cobrir-les amb sauló un cop realitzada la seva documentació, seguint les directrius indicades³⁹.

6.2.2. Excavació del pou de registre

Aquest pou, l'únic dels tres projectats que s'ha acabat realitzant, s'ha ubicat a l'extrem oriental de la rasa 1000, vora l'estructura formada pel mur UE 1008 i la cubeta UE 1009. Presenta una forma quadrada de 3 x 3 m de costat i ha assolit una fondària màxima d'uns 3 m (18,10 m.s.n.m.); aquestes dimensions i fondària venen donades per la necessitat d'ubicar-hi la maquinària necessària per fer el minat per sota del carrer Gran de la Sagrera, que s'iniciarà des d'aquest punt, com ja hem indicat anteriorment⁷.

L'excavació, duta a terme mitjançant la màquina excavadora giratòria, ha afectat principalment l'estrat de llims groguencs UE 1006 fins la cota de 19 m.s.n.m., a partir de la qual ha començat a aparèixer un paquet d'argiles vermelloses molt compactes, amb nòduls de calç (UE 1013) i absència de qualsevol mena de material ceràmic.⁴⁰

6.2.3. Instal·lació dels embornals 1 i 2, i obertura de la rasa 2000

Com ja hem indicat, la instal·lació dels embornals 1 i 2, així com la seva connexió, no han originat cap mena de rebaix en el subsòl pel fet d'haver aprofitat el col·lector en desús existent sota el carrer de la Ciutat d'Elx, el qual, casualment, es troba en la trajectòria desitjada per fer dita connexió⁴¹. Si que ha suposat rebaix l'obertura de la rasa 2000, la qual ha de permetre la canalització de les aigües pluvials recollides pels embornals 1 i 2 cap el pou de registre anteriorment descrit. Aquesta rasa presenta una longitud de 12 m que avancen en sentit NO-SE des de l'embornal 2 fins el pou, té 0,70 m d'ample i s'ha arribat a una fondària mitja de 1,50 m.

Els primers metres de la rasa 2000 han afecta la canalització UE 1007 i el seu farciment de runa contemporània (UE 1004), però no pas la UE 1005 que ja es trobava totalment afectada per la construcció del col·lector del carrer de la Ciutat d'Elx; la secció apreciada en el tall de la rasa és

---

³⁹ Veure annexes, fotografies 27 a 32

⁴⁰ Veure annexes, fotografies 45, 46 i 47

⁴¹ Veure annexes, fotografies 35, 36 i 37

pràcticament idèntica a la documentada dins la rasa 1000⁴², tot i que no s'ha visualitzat el fons de llims del canal al tenir la rasa 2000 una fondària menor.

Avançant la rasa 2000 uns pocs metres, ha aparegut un nou tram de l'estructura formada pel mur UE 1008 i la cubeta UE 1009 que ja s'havia documentat a la rasa 1000; presenta les mateixes característiques que hem indicat al parlar-ne en l'apartat corresponent a l'obertura de la dita rasa, però amb la diferència de tenir la solera de calç UE 1011 una mica més de consistència, i existir un petit contrafort de maó massís a la cara oriental del mur UE 1008⁴³. La seva presència no ha suposat cap impediment a l'hora instal·lar-hi el tub de connexió procedent de l'embornal 2, doncs només ha calgut minar l'estructura, sense que aquesta s'hagi vist afectada.⁴⁴

La resta del rebaix només ha afectat l'estrat llimós UE 1006 fins la connexió definitiva amb el pou de registre.

6.2.4. Obertura de les rases 3000, 4000 i 5000, i el embornals 3, 4, 5 i 6

Un cop finalitzada la rasa 2000, s'ha procedit a realitzar la resta de les rases i dels espais pels embornals 3, 4, 5 i 6⁴⁵. En el cas dels embornals, els rebaixos s'han realitzat tots ells a la vorera de muntanya del carrer Gran de la Sagrera i han assolit un fondària màxima 1,20 metres, que només han afectat l'estrat de llims UE 1006⁴⁶. De rases se n'han excavat tres més, per acabar de formar la xarxa de recollida d'aigües pluvials:

- Rasa 3000: aquesta rasa connecta els embornals 3 i 5, presenta una longitud de 4 m, una amplada de 0,70 m i una fondària de 1,30 m. El seu rebaix ha afectat l'estrat de llims UE 1006, i només cal destacar la presència de cables de mitja tensió en el seu extrem oriental, a tocar de l'espai per a l'embornal 5.⁴⁷
- Rasa 4000: en aquest cas la connexió uneix l'embornal 3 amb el pou de registre. La seva longitud és de 3 m, l'amplada de 0,70 m i la fondària de 1,30 m. Talment com dèiem en parlar de la rasa 3000, només s'ha vist

⁴² Veure annexes, fotografies 40 i 41; planimetria, full 13

⁴³ Veure annexes, fotografies 42 i 43; planimetria, full 14 i 15

⁴⁴ Veure annexes, fotografia 44

⁴⁵ Veure'n la distribució als annexes, planimetria, full 11

⁴⁶ Veure annexes, fotografies 50 a 53

⁴⁷ Veure annexes, fotografies 48 i 49

afectat l'estrat UE 1006, sense que s'hagi documentat cap estructura o cap element que pugui fer sospitar de la seva existència.⁴⁸

- Rasa 5000: és la darrera de les rases realitzades i connecta l'embornal 6 amb el 4. Presenta una longitud de 4 m paral·lela a la calçada del carrer Gran de la Sagrera, amb una amplada de 0,70 m i una fondària de 1,20 m que s'ha vist limitada per l'existència de serveis d'electricitat i gas, que afectaven el subsòl.

6.2.5. Procés de minat per sota del carrer Gran de la Sagrera

A l'hora de realitzar la connexió definitiva de la nova xarxa amb el clavegueram existent més proper, i que cal situar sota la vorera de mar del carrer Gran de la Sagrera, es van proposar en el seu moment dues opcions: l'obertura d'una rasa d'uns 7 m de llargària i 3 m de fondària que travessaria el carrer, o bé un minat del subsòl des del pou de registre en direcció a l'esmentat clavegueram. Finalment s'ha optat per la segona opció, bàsicament per evitar els conseqüents talls al trànsit.

Al contrari del que es pensava en un primer moment, el minat s'ha fet a mà, partint del buit per al pou de registre⁴⁹, sense maquinària, amb tres operaris que han emprat un martell elèctric per excavar en horitzontal durant 7 m, i que han anat apuntalant el túnel resultant cada dos metres. El recorregut de l'excavació s'ha mantingut a una cota situada al voltant dels 18 m.s.n.m., amb un lleuger pendent descendent en direcció oest⁵⁰.

El control arqueològic s'ha realitzat fonamentalment sobre les terres extretes, provinents del paquet d'argiles vermelles existent per sota de la UE 1006, i que hem denominat com a UE 1013; en elles s'han pogut recuperar diferents fragments de ceràmica ibèrica a torn, i un fragment de ceràmica sigil·lada sudgàl·lica.

6.2.6. Rases per la renovació del servei d'enllumenat i del reg

La realització de les rases per al servei d'enllumenat del nou espai públic i del sistema de reg, ha estat la darrera acció duta a terme en relació a

---

⁴⁸ Veure annexes, fotografies 54 i 55

⁴⁹ Veure annexes, fotografia 56

⁵⁰ Veure annexes, fotografia 57

l'execució del projecte d'urbanització, un cop bona part del terreny ja havia estat anivellat per a la posterior pavimentació de l'espai. Per aquest motiu, i la seva escassa profunditat (0,45 cm) els rebaixos s'han fet a mà i només han afectat les terres aportades per a dit anivellament⁵¹. No hem considerat necessària la seva inclusió en la planimetria.

Finalitzats tots els rebaixos necessaris per a l'obra, s'ha donat per acabada la intervenció arqueològica a la qual fa referència la present memòria el dia 31 de desembre de 2015.

---

⁵¹ Veure annexes, fotografies 58 i 59

7. CONCLUSIONS

Els resultats de la intervenció arqueològica al carrer de la Ciutat d'Elx, 31 / carrer Gran de la Sagrera, 32-60, amb codi 091/15, es poden considerar com a positius, doncs s'ha aconseguit documentar diferents estructures relacionades amb l'entorn rural de la ciutat, entre les quals destaca el que, amb total seguretat, podem identificar com un tram del Rec Comtal.

7.1 Evolució del sector afectat per la intervenció

La consulta de la cartografia i el parcel·laris conservats a l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC), ens ha permès reconstruir el procés evolutiu del sector afectat per la present intervenció, fàcilment identificable sobre qualsevol mapa dels entorns de Barcelona al trobar-se en el punt de creuament del Rec Comtal amb la Carretera de Ribes, ambdós elements presents en el paisatge almenys des de períodes medievals⁵².

La consideració de Barcelona com a plaça estratègica i l'estat de guerra constant entre la Monarquia Hispànica i el Regne de França durant bona part del segle XVII, va fer que la ciutat i el seu territori adjacent fos objecte d'acurat estudi per part dels enginyers militars d'un o altre bàndol a l'hora de plantejar la defensa o bé preparar els diferents setges que patiren els barcelonins; per aquest motiu és força prolífica la cartografia disponible en forma de gravats. Prenem com a exemple el plànol de J. Gianola i F. Gazán de l'any 1699, en el qual es mostra la disposició de les tropes franceses sobre el pla de Barcelona durant el setge de 1697, a les acaballes de la Guerra dels Nou Anys (1688-1697); en ell observem com la zona de la nostra intervenció era en aquells moments un territori inhòspit vora la Carretera de Ribes, creuat pel Rec, i en el qual no s'aprecia cap construcció ni tan sols camps de conreu (que són perfectament visibles i identificables en altres punts del mapa).

La situació no va canviar gaire durant el segle XVIII, o això sembla despendre's dels plànols el·laborats durant la Guerra de Succesió (1700-1714), dels quals en tenim bon exponent en el realitzat per l'holandès N.J. Visscher a principis del segle i publicat per la seva vídua cap el 1706; conservat a la Biblioteca Nacional de Portugal, ens torna a mostrar l'àrea del nostre interès com un

---

⁵² Podem observar tota aquesta evolució als annexes, planimetria, fulls 16 i 17

paratge solitari que ni tan sols és aprofitat per l'agricultura malgrat l'abundància d'aigua que suposa el pas del Rec. Com a curiositat, destaquem que la zona és creuada per una de les línies fortificades que formaven el setge a que sotmeteren la capital catalana les tropes aliades, comandades pel comte de Peterborough, entre l'agost i l'octubre de 1705 quan aquesta encara es trobava sota jurisdicció borbònica amb el virrei Francisco Fernández de Velasco al capdavant.

Haurem d'esperar fins la segona meitat del segle XIX per trobar els primers canvis significatius a la zona: l'inici de procés urbanitzador i, sobretot, el gran impacte paisatgístic que va produir l'obertura de la rasa per al pas de la línia de ferrocarril Barcelona-Granollers, executada l'any 1854 i que va significar la desconexió física definitiva de la Sagrera amb el nucli originari de Sant Martí. Així, al *Plano de Barcelona y sus alrededores: a S.M. la Reyna*, traçat l'any 1861 per Ildefons Cerdà, s'aprecien edificacions a la banda occidental de la Carretera de Ribes (ara ja carrer de la Sagrera), dues d'elles identificables amb les que, durant la dècada següent, es convertiran en les farineres *La Esperanza* i *La Joia Catalana* (posteriorment seu de la fàbrica d'oxigen líquid Linde); igualment es comença a delimitar el perímetre que ocuparà la fàbrica de filatures *La Española* (la futura Fabra i Coats), la qual va iniciar les seves activitats també durant la dècada dels setanta del segle XIX. El desenvolupament del nucli urbà a banda i banda de la carretera, passada la línia de l'actual carrer de Garcilaso, es troba a les beceroles i només podem observar algunes construccions al costat oriental de la via. Malgrat no aparèixer a la planimetria, el pilar d'aigua fou bastit en aquests moments, concretament el 1849, vinculant la seva aparició a aquest primer període constructiu i a la necessitat de subministrar aigua a les noves indústries establertes.

Trenta anys més tard, a les acaballes del segle XIX, la urbanització pren una forta embranzida, que queda testimoniada en el *Plano de Barcelona y sus alrededores en 1890, aprobado por el Excmo. Ayuntamiento en sesión del día 13 de enero de 1891*, obra d'en J. M. Serra. En ell ja podem contemplar plenament format el nucli humà del carrer Gran de la Sagrera, amb el seu centre a la plaça Masadas, però continuem veient les mateixes edificacions

industrials que es destacaven l'any 1861, és a dir, les dues farineres i la fàbrica de filats *La Española* que ja ocupa tot el seu espai definitiu.

Poques variacions es duren a terme a la zona intervinguda durant la primera meitat del segle XX, si fem cas cas de la planimetria consultada, que correspon als anys 1916 i 1943. Continua dominant un paisatge industrial força desolat, i amb escassa ocupació humana, la qual es concentra més al nord i cap el sud, als nuclis de la Sagrera i del Clot respectivament; cal esmentar ja la presència de la gran estació de mercaderies, operativa des de l'any 1922 i que ocupa pràcticament tot el costat oriental del carrer Gran de la Sagrera, així com la construcció del pont (el Pont de Sant Martí) que travessa la gran rasa del ferrocarril i que va permetre de nou la comunicació entre La Sagrera i el nucli de Sant Martí de Provençals. Respecte al Rec Comtal, aquest segueix amb el seu curs inalterat, tot i que durant els anys 40 hom diria que, segons es desprèn dels parcel·lars, se'n va cobrir un bon tram des del carrer Berenguer de Palou fins passada la part posterior de la farinera *La Esperanza*, al carrer de Bofarull.

Entre els anys 60 i 70 del segle XX, tot el sector afectat per la intervenció pren la fisonomia que observem en l'actualitat, quan es traça definitivament la xarxa viària seguint el model de l'Eixample i apareixen nous carrers com el d'Hondures, el de Costa Rica, el de Josep Estivill o el de Felip II (que ja estaven projectats d'antic). La nomenclatura del carrer de la Ciutat d'Elx sorgeix en aquests moments, cal sospitar que fruit d'alguna operació d'especulació urbanística durant la urbanització del carrer de Felip II, on es va construir una illa d'edificis que trenca la regularitat urbana i va deixar aïllats els darrers trams del carrer de la Indústria i de Bofarull; si bé el tram del carrer de la Indústria va mantenir el seu nom, no fou el cas del tram del carrer de Bofarull, que va passar a ser denominat com a Ciutat d'Elx.

El Rec Comtal encara és present als parcel·lars dels anys 60, però en desapareix definitivament als dels anys 70; un tomb pel barri o una visita a la oficina virtual del Cadastre, permet comprovar que les finques més antigues de les visibles actualment a la zona foren construïdes precisament durant la dècada dels setanta (tret d'una situada al carrer d'Hondures, que consta com a construïda l'any 1910 i que deuria restar durant molts anys com un curiós edifici

d'habitatges aïllat entre indústries i descampats), cosa que dona peu a creure que la conducció d'aigua va quedar inutilitzada i soterrada amb la progressiva urbanització d'aquest sector del barri. L'espai triangular format per la confluència dels carrer de la Ciutat d'Elx i del carrer Gran de la Sagrera, va quedar incomprendiblement sense construir, esdevenint una mena de placeta pública sense cap denominació, caracteritzada per la presència del pilar d'aigua.

Els darrers canvis a l'entorn de la intervenció ens porten ja al segle XXI i els podem resumir bàsicament en la desaparició de bona part dels edificis industrials que el van caracteritzar durant tants anys, ara convertits en blocs d'habitatges i zones de vianants. Així mateix, el desmantellament de l'antiga estació de mercaderies ha creat un gran espai erm al voltant del traçat de les vies, que resta a l'espera de la construcció de l'Estació Intermodal de la Sagrera; precisament aquesta nova estructura ha suposat una certa reorganització de la trama urbana adjacent, amb la desaparició o pràctica desaparició d'alguns carrers com ara el del Pont de Sant Martí o el del Camp del ferro, provocada per l'obligat enderroc de vell Pont de Sant Martí, i la seva substitució pel nou Pont del Treball Digne, al qual s'hi accedeix des del carrer homònim, uns 130 metres més al nord.

7.2 UE 1005 i 1007: el Rec Comtal

És evident que l'estructura formada pel mur UE 1005 i el canal UE 1007 és l'element més destacat dels documentats en la present intervenció. L'anàlisi de la planimetria de la zona entre els segles XVII i XX, ens permeten afirmar, sense cap mena de dubte, que ens trobem davant un tram del Rec Comtal, una afirmació que sembla corroborar l'evident ubicació de l'estructura en la hipòtesi de recorregut del Rec proposat pel Servei d'Arqueologia de l'Ajuntament de Barcelona⁵³.

7.2.1. Característiques del tram del Rec Comtal documentat

Les restes conservades ens mostren una gran canalització d'un mínim de 2 m de fondària i 6 m d'amplada màxima, excavada en els terrenys llimosos de la zona i complementada amb un mur lleugerament atalussat que en formaria la

---

⁵³ <http://cartaarqueologica.bcn.cat/3426>. Annexes, planimetria, full 02

paret occidental del qual s'ha documentat una longitud de 17,50 m; aquest mur conserva una alçada de 2,50 m, una amplada que aniria dels 0,50 m (en la seva part superior) als 0,80 m (en la seva part inferior, on trobem una petita banqueteta), i es troba bastit amb pedra irregular lligada amb morter blanc. El canal presenta una orientació N-S, per on discorreria l'aigua en direcció sud, cap a l'actual districte de Ciutat Vella.

La secció de la llera del Rec en aquest sector presenta, en la paret oriental, un pendent esglaonat que podem descriure de la següent manera⁵⁴: partint del fons del canal (19,20 m.s.n.m.) la paret puja vertical durant uns 0,90 m, moment a partir del qual (20,20 m.s.n.m.) es forma un graó en lleu pendent d'uns 1,10 m d'amplada que al finalitzar (20,50 m.s.n.m.) torna a pujar en vertical fins el que creiem deuria ser el nivell de circulació aproximat del moment (21 m.s.n.m.). A la paret occidental, formada pel mur, el perfil és rectilini.

Un seguit d'evidències apreciables tant a la paret de llims com en el mur occidental, ens donen peu a afirmar que el Rec portava un cabal d'aigua regular però en cap cas extraordinari; així, una franja de morter calcificat de 0,70 m d'ample (entre les cotes 19,40 i 20,10 m.s.n.m.)⁵⁵ al mur, que coincideix amb el primer tram vertical de la paret oriental (situada a idèntiques cotes) sembla marcar el curs habitual de l'aigua, que normalment no superaria els 0,90 m de fondària, quedant la resta de la llera com a zona inundable en cas de crescuda. També s'observa com la primera filada del mur i la banqueteta no es troben calcificades malgrat haver estat sempre submergides; al nostre parer, és força versemblant pensar que aquestes parts de l'estructura restarien protegides pel propi sediment arrossegat i dipositat pel corrent d'aigua⁵⁶.

Cronològicament parlant, i amb les dades sobre la taula, recopilades durant la intervenció, només podem confirmar que l'estructura es va amortitzar en un moment avançat d'època contemporània, amb tota certesa a la segona meitat del segle XX, mitjançant aportacions de runa procedent d'enderrocs; no s'ha documentat cap element ceràmic a l'estrat de llims UE 1006, on es troba

---

⁵⁴ Veure annexes, planimetria, full 07

⁵⁵ Veure annexes, fotografia 60

⁵⁶ Veure annexes, planimetria, full 19

excavat el canal, que permeti donar una data *postquem* per a la construcció del Rec, per la qual cosa ens haurem de refiar de la cronologia tradicional, situant la seva aparició entre mitjans del segle X i la primera meitat del segle XI. La cronologia del mur UE 1005 es pot precisar una mica més analitzant la seva tipologia constructiva i comparant-la amb exemples d'altres intervencions; la manca de material constructiu ceràmic (maons o teules) i l'ús del morter de calç blanca, ens indica un moment no anterior al segle XVIII ni posterior a la segona meitat del mateix segle.

De la suposada cobertura del Rec Comtal en aquest sector, des del carrer Berenguer de Palou a la part posterior de la farinera *La Esperanza*, i que sembla evident observant la planimetria realitzada a partir dels anys 40 del segle XX, no se n'ha documentat cap evidència en la present intervenció; és més, fonts orals procedents de veïns residents a la zona des de la dècada dels setanta, han confirmat que el curs del Rec Comtal va transcórrer a cel obert fins l'any 1975 o 1976, moment a partir del qual s'hauria desviat l'aigua *cap a uns dipòsits que emprava el Cos de Bombers de Barcelona*, i omplert la llera amb materials d'enderroc de procedència diversa. El testimoni més detallat d'aquesta suposada cobertura el trobem al *Plano de Barcelona y contornos* de la Brigada Topogràfica d'Enginyers dirigida per V. Martorell i Portas, traçat l'any 1923 i en el qual es pot observar el mur UE 1005 (definit com a *murete*), el pilar d'aigua, però cap rastre del Rec⁵⁷.

7.3 UE 1008 i 1009

En algun moment avançat del segle XIX, es va excavar una gran cubeta (UE 1009) d'uns 4 m d'ample i 0,5 m de fondària, al centre de la qual es va bastir un mur de maó (UE 1008), de 0,30 m d'amplada, reforçat amb petits contraforts; finalment, les parets de la cubeta foren recobertes amb calç blanca, juntament amb les cares del mur. L'escadussera superfície visible d'aquesta estructura, impedeix donar qualsevol mena d'informació al respecte, més enllà de la que acabem d'exposar; la seva exclusió de qualsevol de les planimetries consultades dona peu a pensar en una obra efímera, potser relacionada amb la construcció del pilar d'aigua (que data del 1849) i que fou desmantellada quan

---

⁵⁷ Veure annexes, planimetria, full 18

aquest es va finalitzar. Només afegirem que la seva amortització és contemporània, amb un sediment argilós on destaca la presència d'un gran nombre de fragments d'ampolla de vidre concentrats al fons del retall.

7.4. Conclusions finals

Un breu resum de les restes documentades durant la intervenció, juntament amb la informació extreta de les mateixes, ens permetrà donar la cloenda a la present memòria.

El territori on avui dia trobem la confluència del carrer de la Ciutat d'Elx i el carrer Gran de la Sagrera es va caracteritzar, fins ben entrat el segle XIX, per ser un paratge força desolat prop del creuament del Rec Comtal amb la Carretera de Ribes (actual carrer Gran de la Sagrera), un antic camí medieval de tradició romana que, partint del Portal de Santa Clara de les muralles barcelonines, menava cap els Pirineus, passant per la ciutat de Vic. A partir de la segona meitat del segle XIX comencen a construir-s'hi alguns edificis industrials, principalment farineres, que aprofitaran les aigües del Rec com a força hidràulica per moure la seva maquinària.

Aquest fesomia es mantindrà gairebé inalterada fins ben entrat el segle XX, amb algun canvi significatiu com ara la construcció de la gran Estació de Mercaderies La Sagrera-El Clot, en funcionament des del 1922. Durant els anys 60 i 70 del segle XX, s'urbanitza definitivament tot el sector seguint el traçat propi de l'Eixample, deixant pas a la construcció de blocs d'habitatges que aniran prenent el protagonisme a les indústries, les quals acabaran desapareixent majoritàriament durant la primera dècada del segle XXI.

Tot indica que el curs del Rec Comtal va formar part d'aquest paisatge des dels seus orígens, entre els segles X i XI, fins l'any 1975, moment en que fou amortitzat amb capes de runa, i les seves aigües desviades, segons fonts veïnals, cap a uns dipòsits municipals. Les característiques del tram documentat durant la intervenció ens mostren el Rec d'una manera molt aproximada a com deuria ser l'estructura primigènia, és a dir, com un mer canal de 2 m de fondària i un màxim de 6 d'ample, excavat al terreny de la zona (un estrat llimós, en aquest cas); durant la primera meitat del segle XVIII es va reforçar l'estructura amb un mur de perfil atalussat, de pedra lligada amb morter

blanc, que va passar a conformar la paret occidental de la canalització d'ençà aleshores, mentre la paret oriental va continuar en el seu estat original, excavada en els llims. Les marques de calcificació en dit mur ens serveixen per confirmar un cabal d'aigua constant que formava un curs d'una amplada de 4,5 m i una fondària de 0,90 m, essent la resta de la llera la zona inundable en moments de crescuda. Dit mur de contenció s'ha documentat en una llargària de 17,50 m i sembla continuar, com tot el Rec, per sota de la vorera de mar del carrer de la Ciutat d'Elx, per on aniria a connectar amb el tram documentat durant la intervenció realitzada l'any 2006 entre els núms. 12 i 16 del mateix carrer; aquell tram, però, mostra una tipologia totalment diferent, amb revestiment de maó i cobertura amb volta, doncs fou adaptat a les estructures industrials de la farinera *La Esperanza* en ple segle XIX. Malgrat que els parcel·laris consultats semblen indicar el contrari, testimonis visuals dels veïns afirmen que el pas del Rec per aquest sector era a cel obert i així sembla confirmar-ho la nostra intervenció, durant la qual no hem trobat cap indicatiu de cobertura per al canal.

El conjunt format per la cubeta recoberta de calç amb el mur de maó al bell mig, no semblen tenir cap vinculació amb el Rec Comtal, però potser sí amb el pilar-dipòsit destinat a distribuir l'aigua del Rec per les indústries del voltant; creiem podria tractar-se d'alguna estructura efímera relacionada amb la construcció del propi pilar l'any 1849 i que fou desmantellada quan finalitzaren les obres. Pel que fa al dipòsit que coronaria dit pilar, i que hauria estat en funcionament fins els anys 50 del segle XX, cap dels veïns de la zona el recorda, arribant a ésser tanta la desconexió sobre el mateix, que generalment hom pensa que el pilar és una xemeneia.

Per finalitzar, només queda destacar la presència de material ibèric molt rodat i material romà altimperial a l'estratigrafia que forma el subsòl del carrer Gran de la Sagrera, que caldria relacionar amb les estructures documentades durant la construcció de la futura estació de la LAV-Sagrera.

Davant totes les dades aquí exposades, considerem oportuna la presència de controls arqueològics davant la projecció i realització en el futur de possibles

treballs que afectin el subsòl d'aquest sector del barri, principalment la vorera oriental del carrer de la Ciutat d'Elx, per on queda més que confirmada la presència del Rec Comtal. Totes les estructures documentades en la present intervenció resten al subsòl, protegides mitjançant cobertura de geotèxtil i capa de sauló, seguint el criteri dels tècnics del Servei d'Arqueologia de l'Ajuntament de Barcelona.

8.BIBLIOGRAFIA

- **AAVV. (1982)**- *Actes del I congrés d'història del Pla de Barcelona, celebrat al'Institut Municipal d'Història. El Pla de Barcelona i seva història.*
- **ALBERCH I FUGUERAS et alii. (1999)**- "Sant Andreu i Sant Martí" a *Els Barris de Barcelona*, Vol IV, Ed. Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- **DE LA VEGA, J. (1993)**- *El primers batecs històrics de Sant Martí de provençals: aproximació als orígens.* Barcelona.
- **JUAN i GONZÁLEZ, LI.(2015)**- *Informe de cobertura d'estructures de la intervenció arqueològica preventiva al carrer Ciutat d'Elx, 31 / Carrer Gran de la Sagrera, 32-60.* Barcelona
- **YOUNG, A. (1993)**- *Viatge a Catalunya, 1787.* Garsineu Edicions. Tremp.

Pagines web

- cartaarqueologica.bcn.cat
- www.icc.cat
- <http://geoportalcartografia.amb.cat/AppGeoportalCartografia/>

ANEXES

- **Fitxes estratigràfiques**
- **Planimetria**
- **Documentació fotogràfica**
- **Inventari de material**

Fitxes estratigràfiques

FITXA D'UNITAT ESTRATIGRÀFICA			U.E.: 1001	
Sector:	Fase:	Cronologia: segle XXI		
DEFINICIÓ	Paviment			
DESCRIPCIÓ	Paviment actual de l'àrea intervinguda, format per panot de formigó de 20 x 20 cm.			
MATERIAL DIRECTOR				
SEQÜÈNCIA FÍSICA	Igual a		Equivalent a	
	Rebleix a		Reblert per	
	Cobreix a	1002	Cobert per	
	Talla a		Tallat per	
	Es recolza a		Se li recolza	
	S'entrega a		Se li entrega	

FITXA D'UNITAT ESTRATIGRÀFICA			U.E.: 1002	
Sector:	Fase:	Cronologia: segle XXI		
DEFINICIÓ	Preparació de paviment			
DESCRIPCIÓ	Capa de formigó que serveix de base per al paviment UE 1001.			
MATERIAL DIRECTOR				
SEQÜÈNCIA FÍSICA	Igual a		Equivalent a	
	Rebleix a		Reblert per	
	Cobreix a	1003	Cobert per	1001
	Talla a		Tallat per	
	Es recolza a		Se li recolza	
	S'entrega a		Se li entrega	

FITXA D'UNITAT ESTRATIGRÀFICA			U.E.: 1003	
Sector:	Fase:	Cronologia: finals del segle XX		
DEFINICIÓ	Estrat			
DESCRIPCIÓ	Estrat format per diferents capes d'argiles, sorres i graves que anivellen l'àrea intervinguda per al seu posterior pavimentat.			
MATERIAL DIRECTOR	Material constructiu contemporani			
SEQÜÈNCIA FÍSICA	Igual a		Equivalent a	
	Rebleix a		Reblert per	
	Cobreix a	1004, 1005, 1006	Cobert per	1002
	Talla a		Tallat per	
	Es recolza a		Se li recolza	
	S'entrega a		Se li entrega	

FITXA D'UNITAT ESTRATIGRÀFICA			U.E.: 1004	
Sector:	Fase:	Cronologia: anys setanta del segle XX		
DEFINICIÓ	Estrat			
DESCRIPCIÓ	Estrat format per argiles, graves, sorres i runa contemporània			
MATERIAL DIRECTOR	Material constructiu contemporani			
SEQÜÈNCIA FÍSICA	Igual a		Equivalent a	
	Rebleix a	1007	Reblert per	
	Cobreix a		Cobert per	1003
	Talla a		Tallat per	
	Es recolza a		Se li recolza	
	S'entrega a		Se li entrega	

FITXA D'UNITAT ESTRATIGRÀFICA			U.E.: 1005	
Sector:	Fase:	Cronologia: 1 ^a meitat del segle XVIII		
DEFINICIÓ	Mur			
DESCRIPCIÓ	Gran mur bastit amb pedra sense desbatar lligada amb morter blanc. Presenta banqueteta i forma atalussada. És la paret occidental del Rec Comtal			
MATERIAL DIRECTOR				
SEQÜÈNCIA FÍSICA	Igual a		Equivalent a	
	Rebleix a		Reblert per	
	Cobreix a		Cobert per	1003
	Talla a		Tallat per	
	Es recolza a		Se li recolza	
	S'entrega a		Se li entrega	1004

FITXA D'UNITAT ESTRATIGRÀFICA			U.E.: 1006	
Sector:	Fase:	Cronologia: anterior al segle XI		
DEFINICIÓ	Estrat			
DESCRIPCIÓ	Estrat format per argiles i llims groguencs			
MATERIAL DIRECTOR	No presenta material			
SEQÜÈNCIA FÍSICA	Igual a		Equivalent a	
	Rebleix a		Reblert per	
	Cobreix a		Cobert per	1003, 1011
	Talla a		Tallat per	1007, 1009
	Es recolza a		Se li recolza	
	S'entrega a		Se li entrega	

FITXA D'UNITAT ESTRATIGRÀFICA			U.E.: 1007	
Sector:	Fase:	Cronologia: segles X-XI		
DEFINICIÓ	Canal			
DESCRIPCIÓ	Gran canalització retallada a la UE 1006. Juntament amb el mur UE 1005, forma el Rec Comtal.			
MATERIAL DIRECTOR	Amortitzada amb material de rebuig contemporani			
SEQÜÈNCIA FÍSICA	Igual a		Equivalent a	
	Rebleix a		Reblert per	1004
	Cobreix a		Cobert per	
	Talla a	1006	Tallat per	
	Es recolza a		Se li recolza	
	S'entrega a		Se li entrega	

FITXA D'UNITAT ESTRATIGRÀFICA			U.E.: 1008	
Sector:	Fase:	Cronologia: segle XIX		
DEFINICIÓ	Mur			
DESCRIPCIÓ	Mur realitzat amb maó de 30 x 15 cm, amb petits contraforts. Situat al centre de la cubeta UE 1009			
MATERIAL DIRECTOR				
SEQÜÈNCIA FÍSICA	Igual a		Equivalent a	
	Rebleix a	1009	Reblert per	
	Cobreix a		Cobert per	
	Talla a		Tallat per	
	Es recolza a		Se li recolza	
	S'entrega a		Se li entrega	1010, 1011

FITXA D'UNITAT ESTRATIGRÀFICA			U.E.: 1009	
Sector:	Fase:	Cronologia: segle XIX		
DEFINICIÓ	cubeta			
DESCRIPCIÓ	Gran cubeta de 4 m d'ample i 0,5 m de fondària, retallada a la UE 1006.			
MATERIAL DIRECTOR				
SEQÜÈNCIA FÍSICA	Igual a		Equivalent a	
	Rebleix a		Reblert per	1010
	Cobreix a		Cobert per	
	Talla a	1006	Tallat per	
	Es recolza a		Se li recolza	
	S'entrega a		Se li entrega	

FITXA D'UNITAT ESTRATIGRÀFICA			U.E.: 1010	
Sector:	Fase:	Cronologia: segle XIX		
DEFINICIÓ	Estrat			
DESCRIPCIÓ	Estrat argilós que farceix la cubeta UE 1009.			
MATERIAL DIRECTOR	No presenta material director, només fragments de vidre			
SEQÜÈNCIA FÍSICA	Igual a		Equivalent a	
	Rebleix a	1009	Reblert per	
	Cobreix a		Cobert per	1003
	Talla a		Tallat per	
	Es recolza a		Se li recolza	
	S'entrega a	1008	Se li entrega	

FITXA D'UNITAT ESTRATIGRÀFICA			U.E.: 1011	
Sector:	Fase:	Cronologia: segle XIX		
DEFINICIÓ	Paviment			
DESCRIPCIÓ	Capa de calç blanca que recobreix les parets i el fons de la cubeta UE 1009.			
MATERIAL DIRECTOR	No presenta material			
SEQÜÈNCIA FÍSICA	Igual a		Equivalent a	
	Rebleix a		Reblert per	
	Cobreix a	1006	Cobert per	1010
	Talla a		Tallat per	
	Es recolza a		Se li recolza	
	S'entrega a	1008	Se li entrega	

FITXA D'UNITAT ESTRATIGRÀFICA			U.E.: 1012	
Sector: cala 100	Fase:	Cronologia: 1ª meitat del segle XVIII		
DEFINICIÓ	Rasa			
DESCRIPCIÓ	Rasa de fonamentació per al mur UE 1005			
MATERIAL DIRECTOR				
SEQÜÈNCIA FÍSICA	Igual a		Equivalent a	
	Rebleix a		Reblert per	1005
	Cobreix a		Cobert per	
	Talla a	1006	Tallat per	
	Es recolza a		Se li recolza	
	S'entrega a		Se li entrega	

FITXA D'UNITAT ESTRATIGRÀFICA			U.E.: 1013	
Sector:	Fase:	Cronologia: segle XX		
DEFINICIÓ	Rasa			
DESCRIPCIÓ	Rasa per al col·lector en desús existent sota el carrer de la Ciutat d'Elx			
MATERIAL DIRECTOR				
SEQÜÈNCIA FÍSICA	Igual a		Equivalent a	
	Rebleix a		Reblert per	
	Cobreix a		Cobert per	
	Talla a	1004, 1005	Tallat per	
	Es recolza a		Se li recolza	
	S'entrega a		Se li entrega	

FITXA D'UNITAT ESTRATIGRÀFICA			U.E.: 1014	
Sector:	Fase:	Cronologia: segle I dC		
DEFINICIÓ	Estrat			
DESCRIPCIÓ	Estrat argila vermellova, amb nòduls de calç			
MATERIAL DIRECTOR	Ceràmica ibèrica, TS sudgàl·lica			
SEQÜÈNCIA FÍSICA	Igual a		Equivalent a	
	Rebleix a		Reblert per	
	Cobreix a		Cobert per	1006
	Talla a		Tallat per	
	Es recolza a		Se li recolza	
	S'entrega a		Se li entrega	

Planimetria

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

NOM DEL PROJECTE: Carrer Ciutat d'Elx, 31 / Gran de la Sagrera, 32-60
(codi: 091/15)

MUNICIPI: Barcelona

COMARCA: Barcelonès

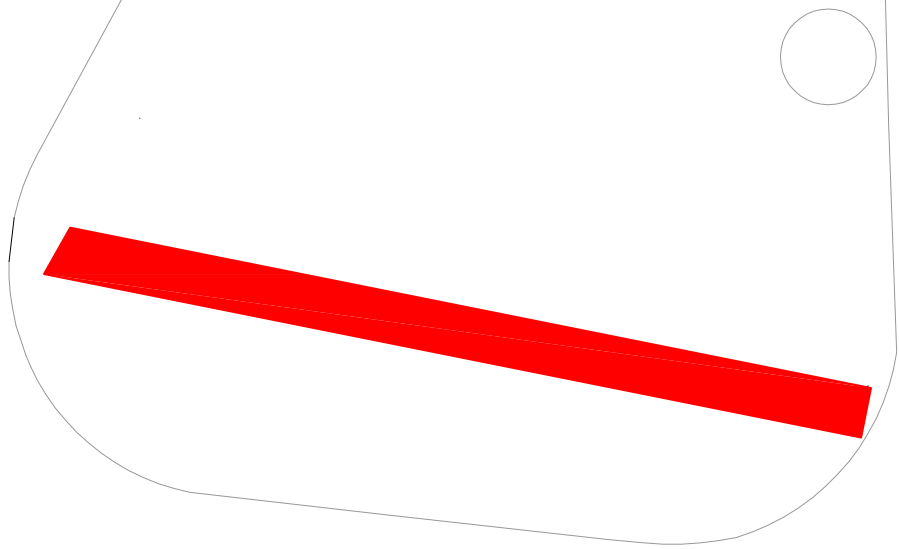

Disseny: A. Moreno i D. Soler
Elaboració: L. Juan
Dades cartogràfiques: Institut Cartogràfic de Catalunya

Carrer Ciutat d'Elx

Carrer Gran de la Sagrera

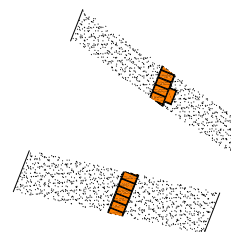
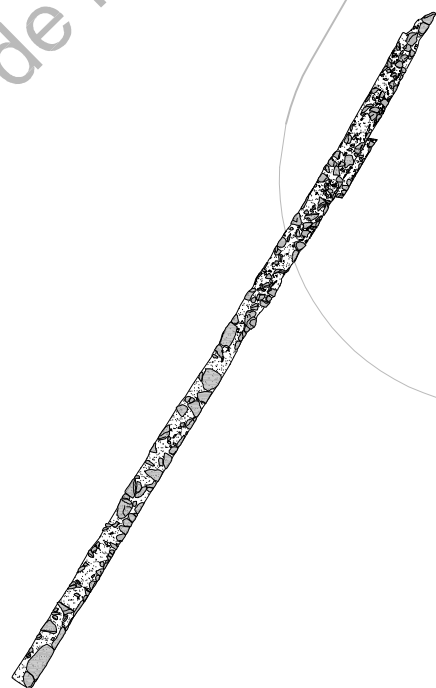

 rasa 1000

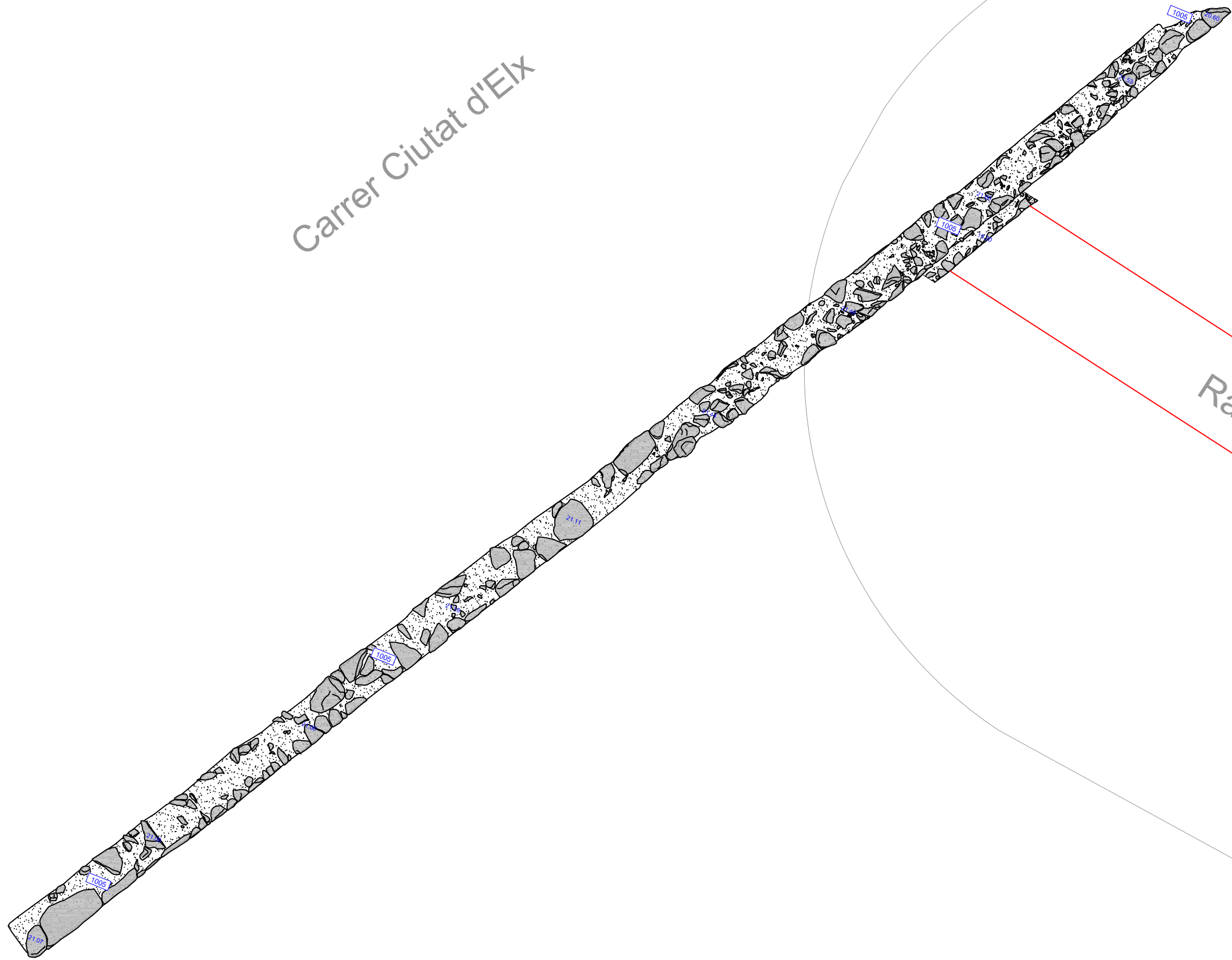
Carrer de la Ciutat d'Elx

Carrer Gran de la Sagrera

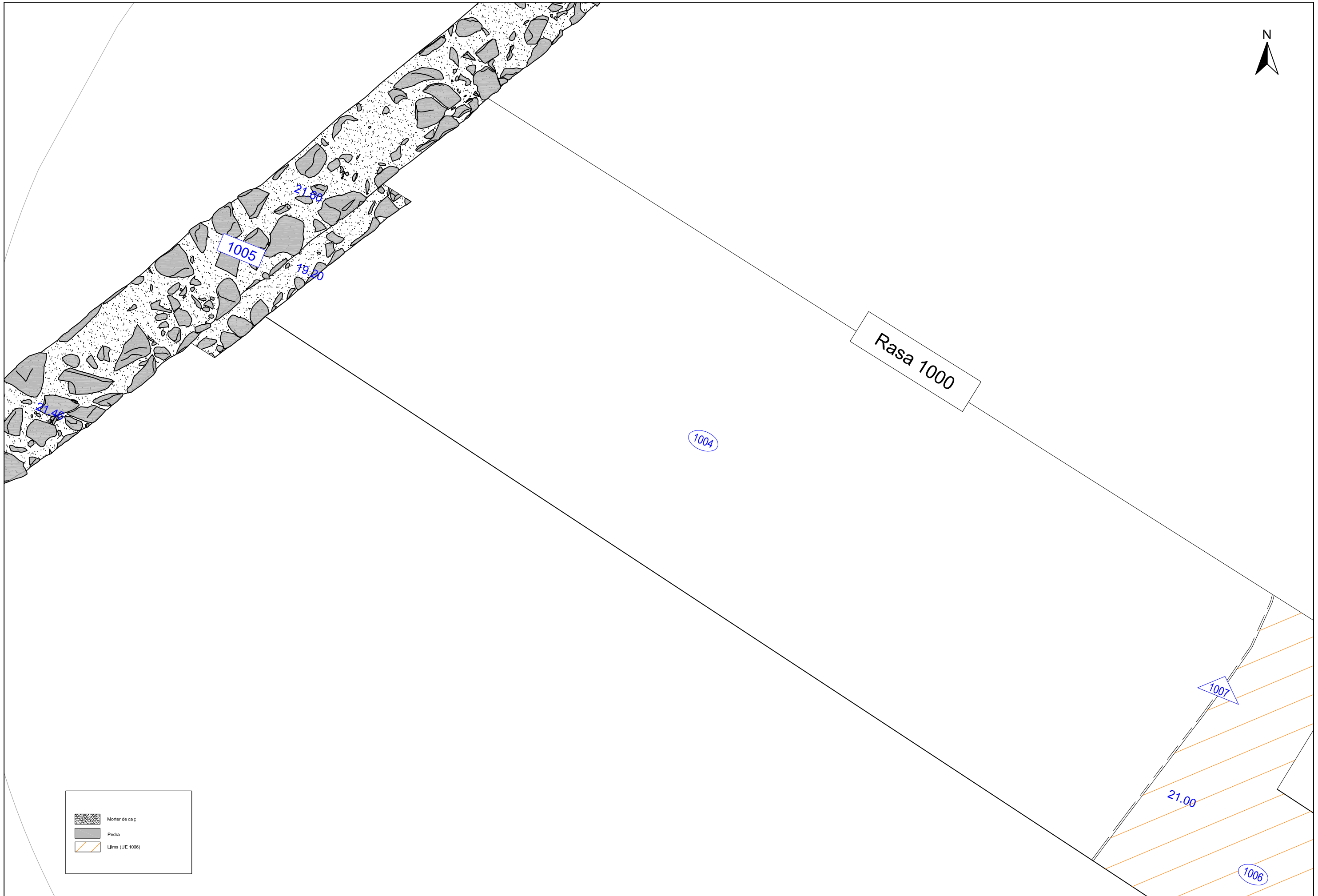
Carrer Ciutat d'Elx

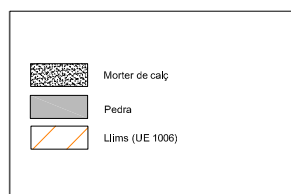
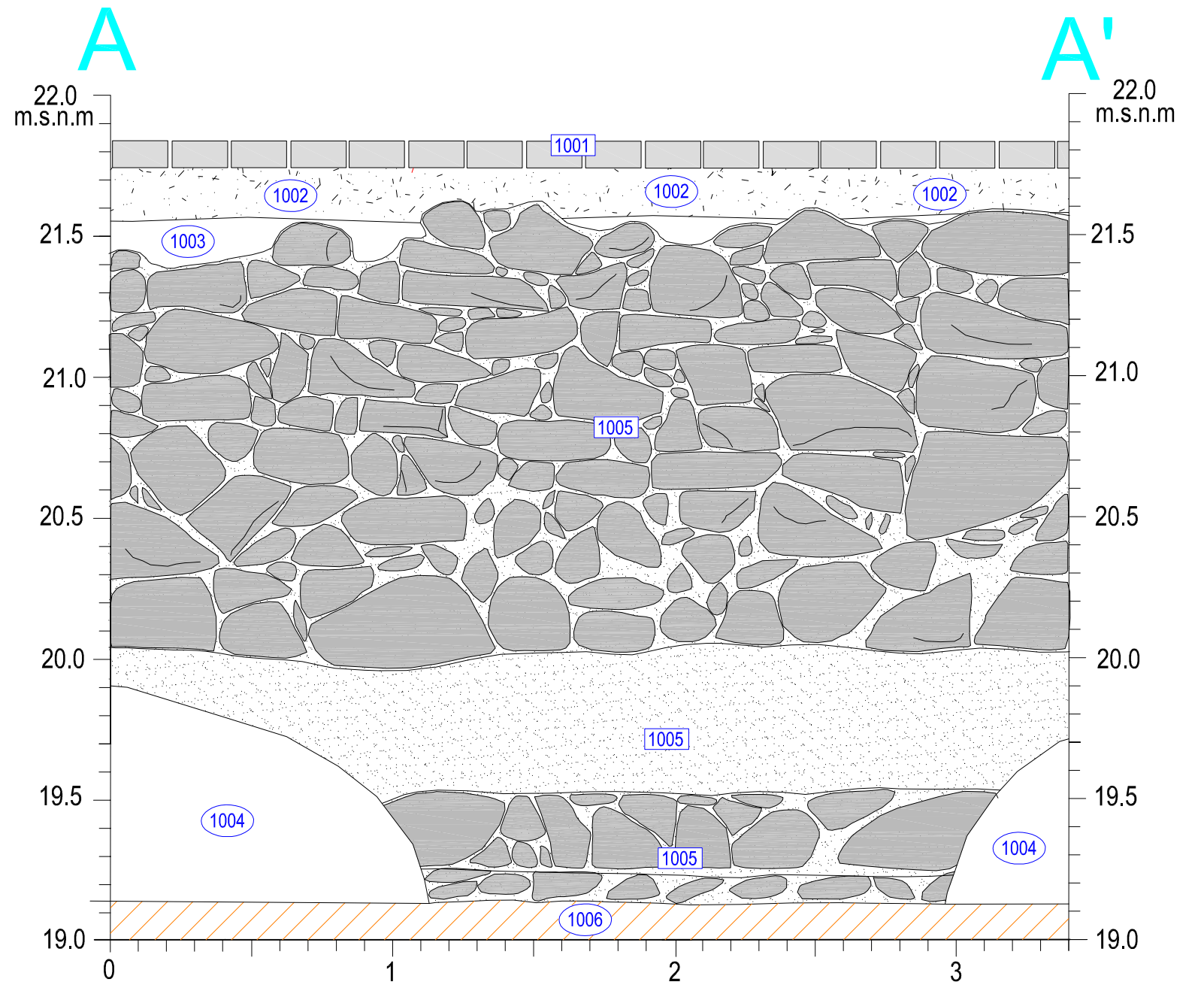
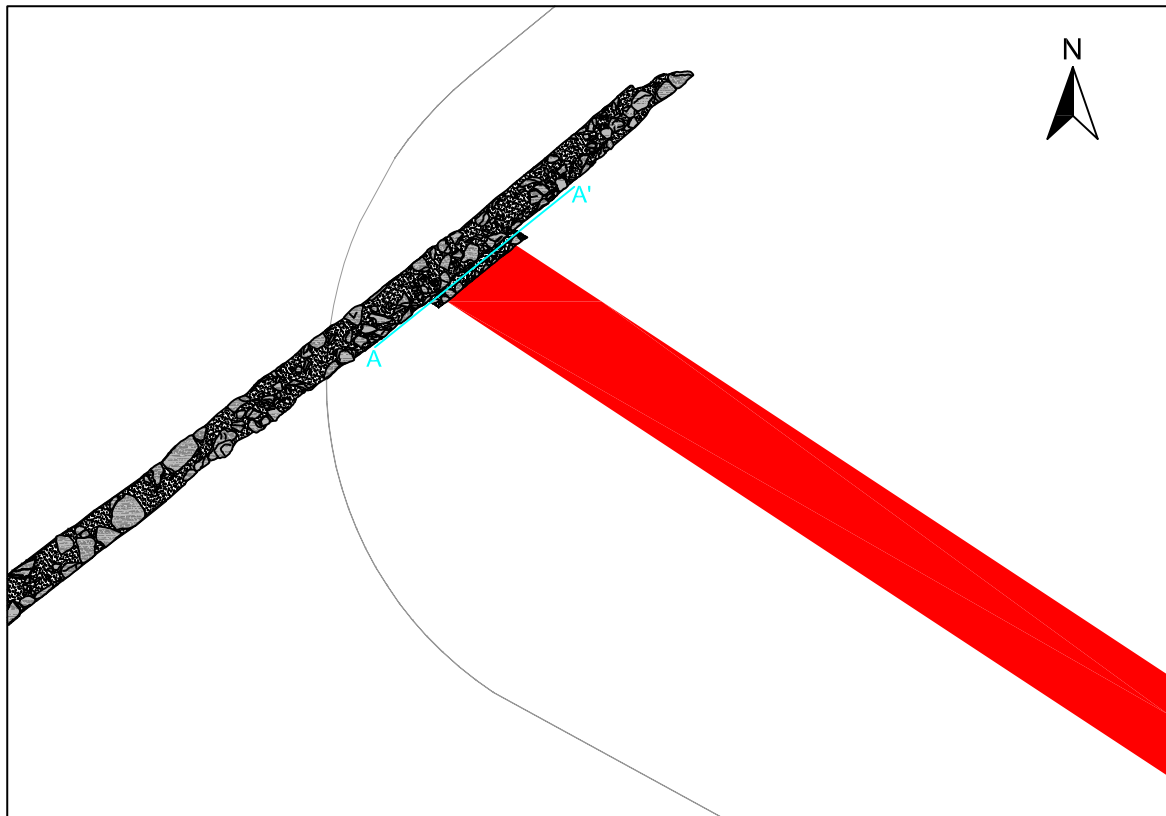
Rasa 1000

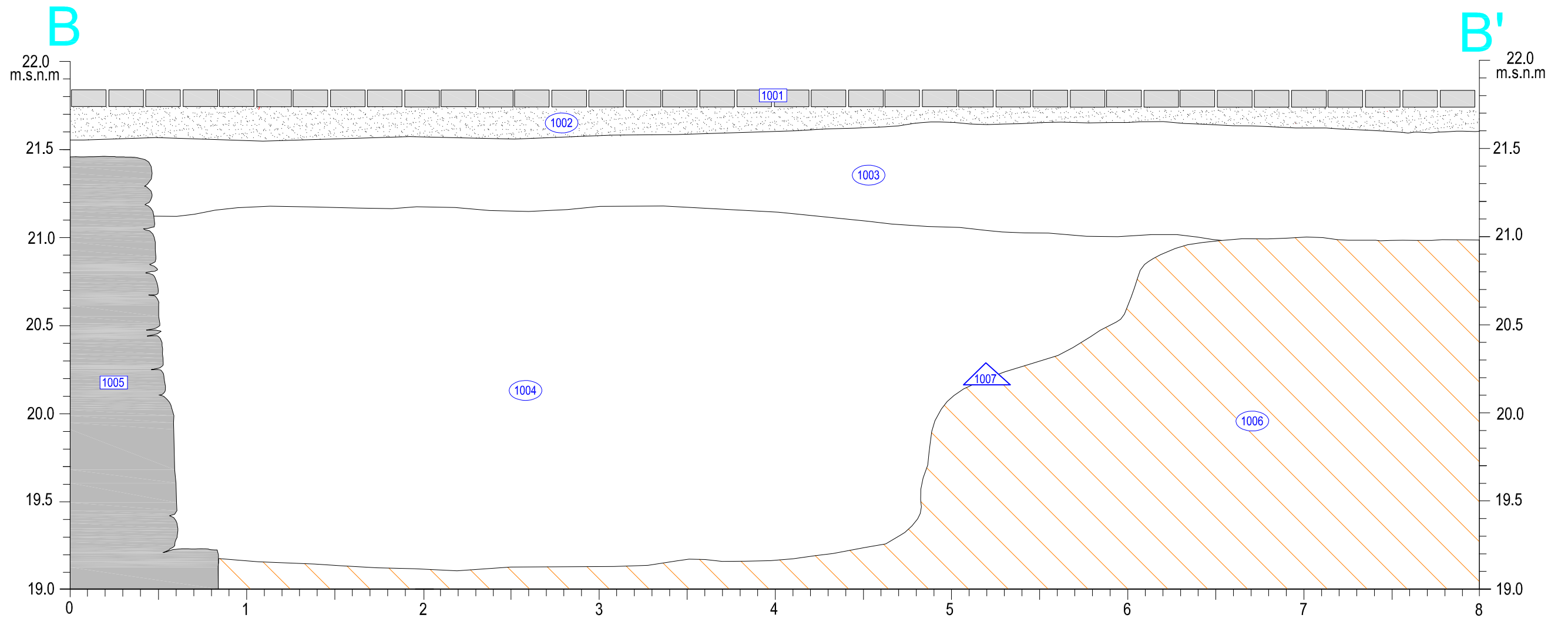
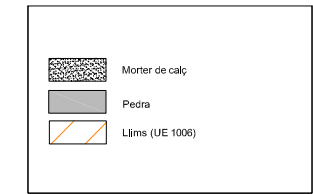
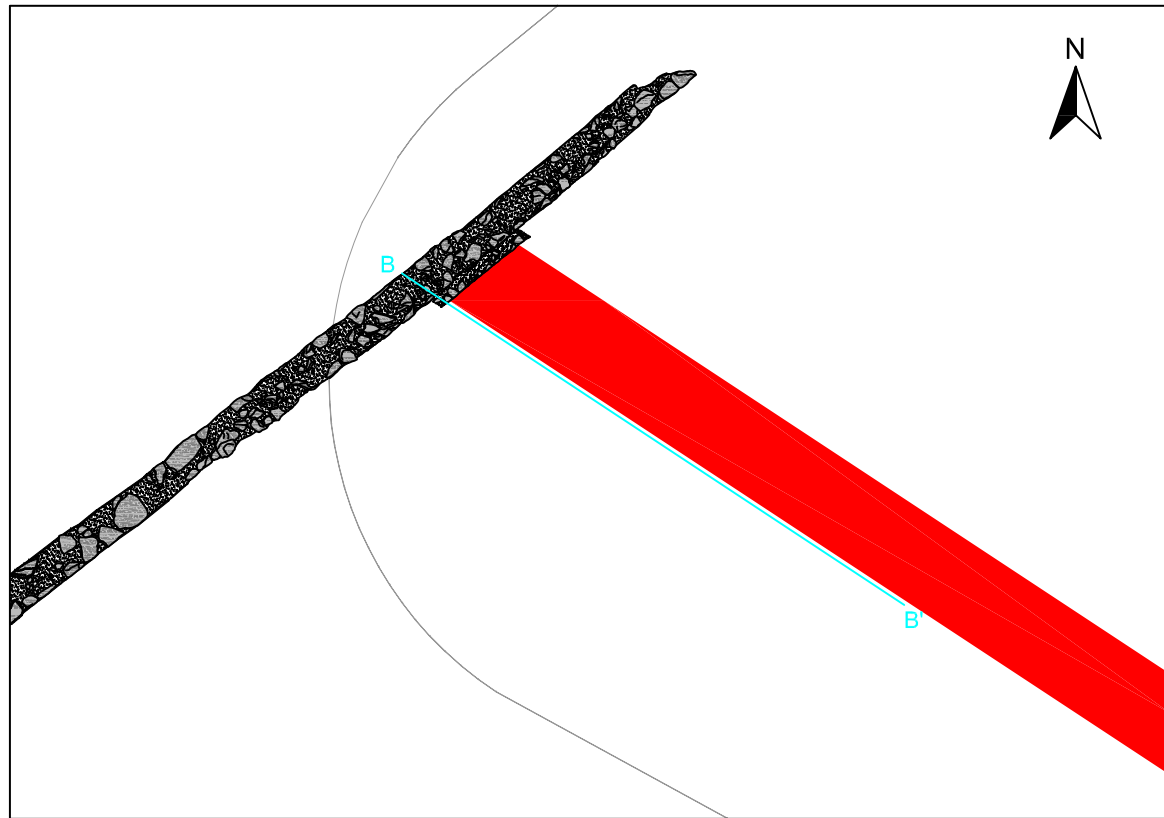
	Morter de calç
	Pedra

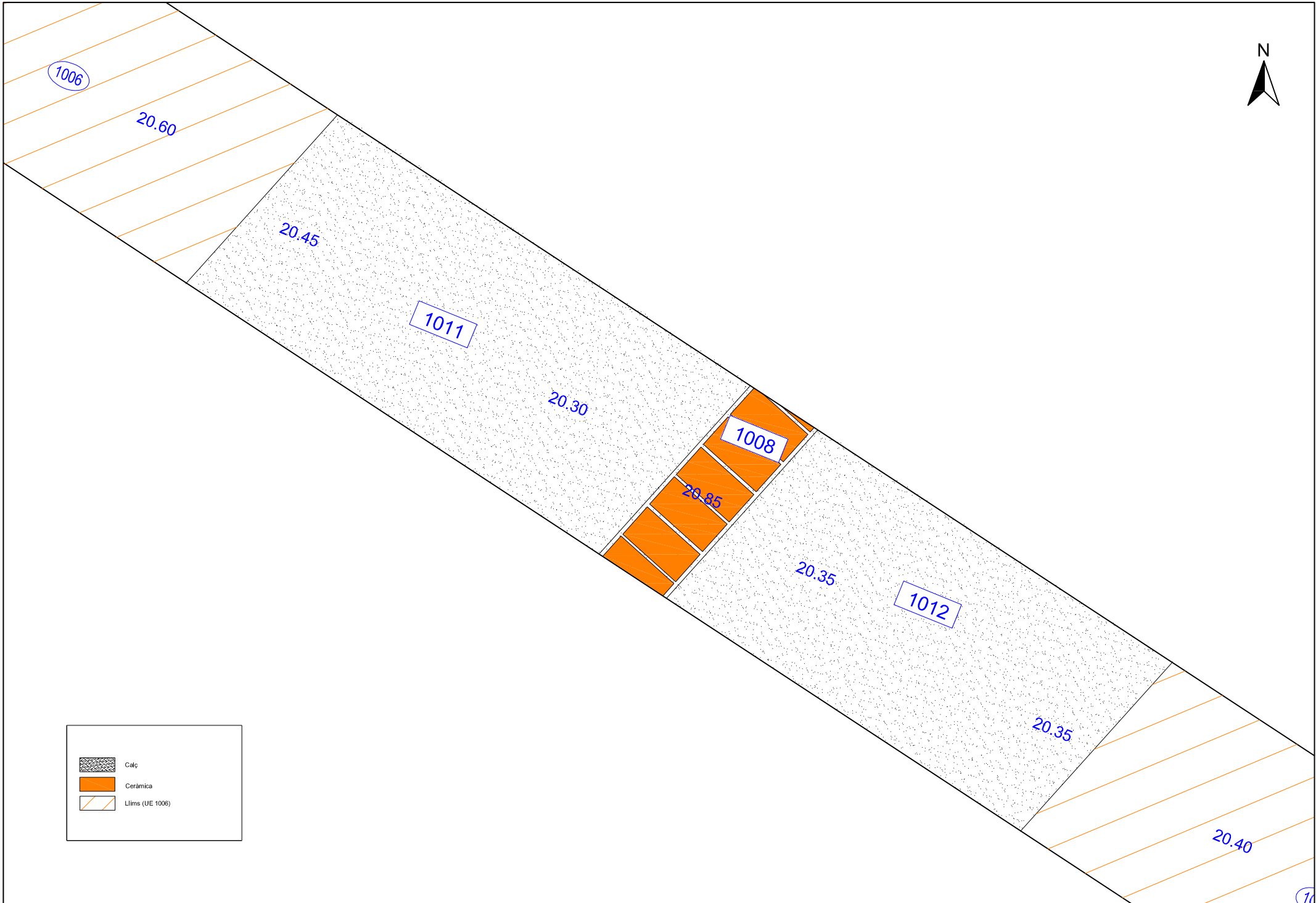

	Morter de calç
	Pedra
	Llits (UE 1006)

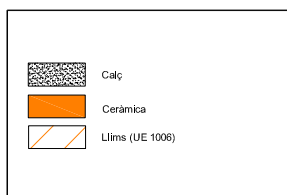
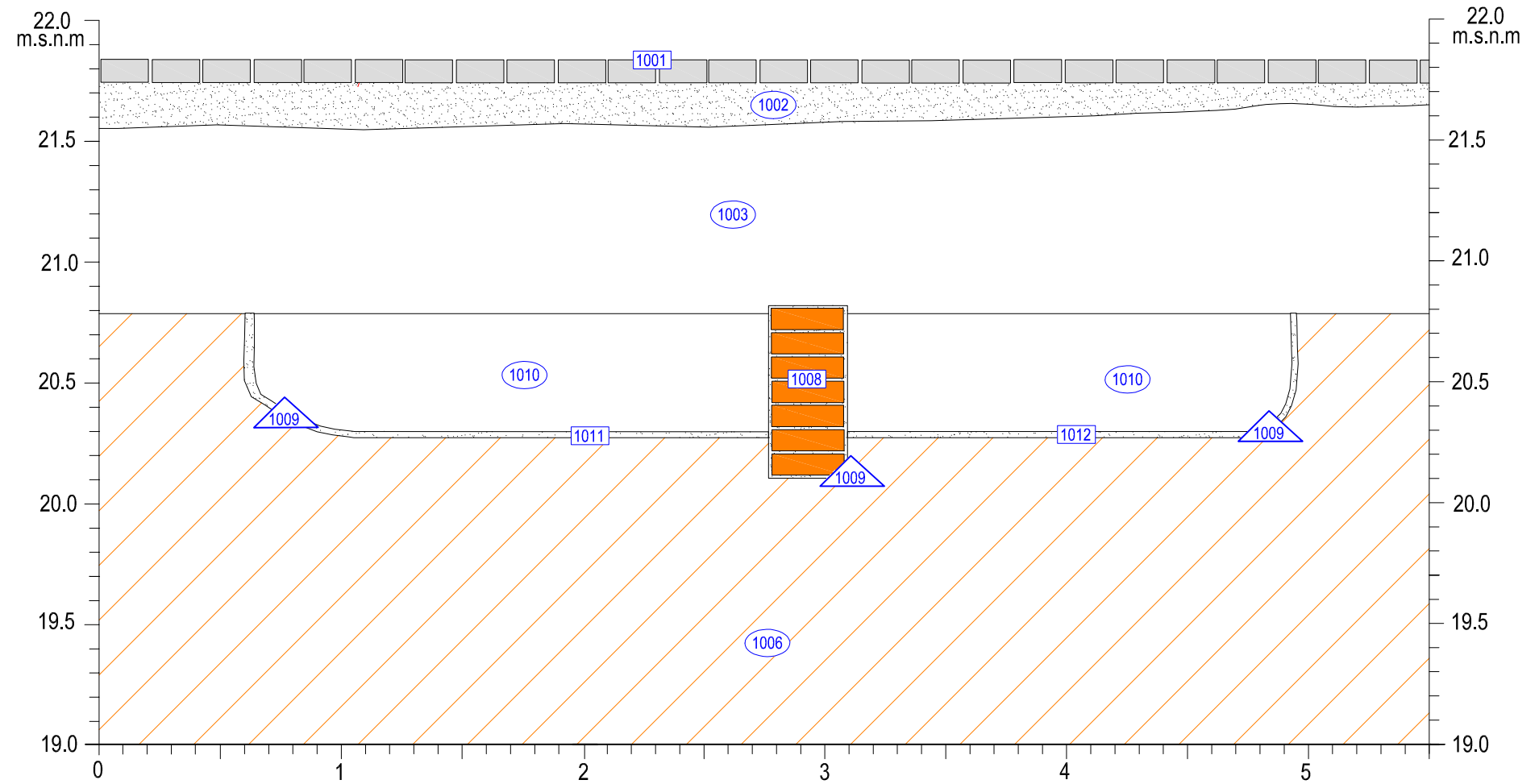
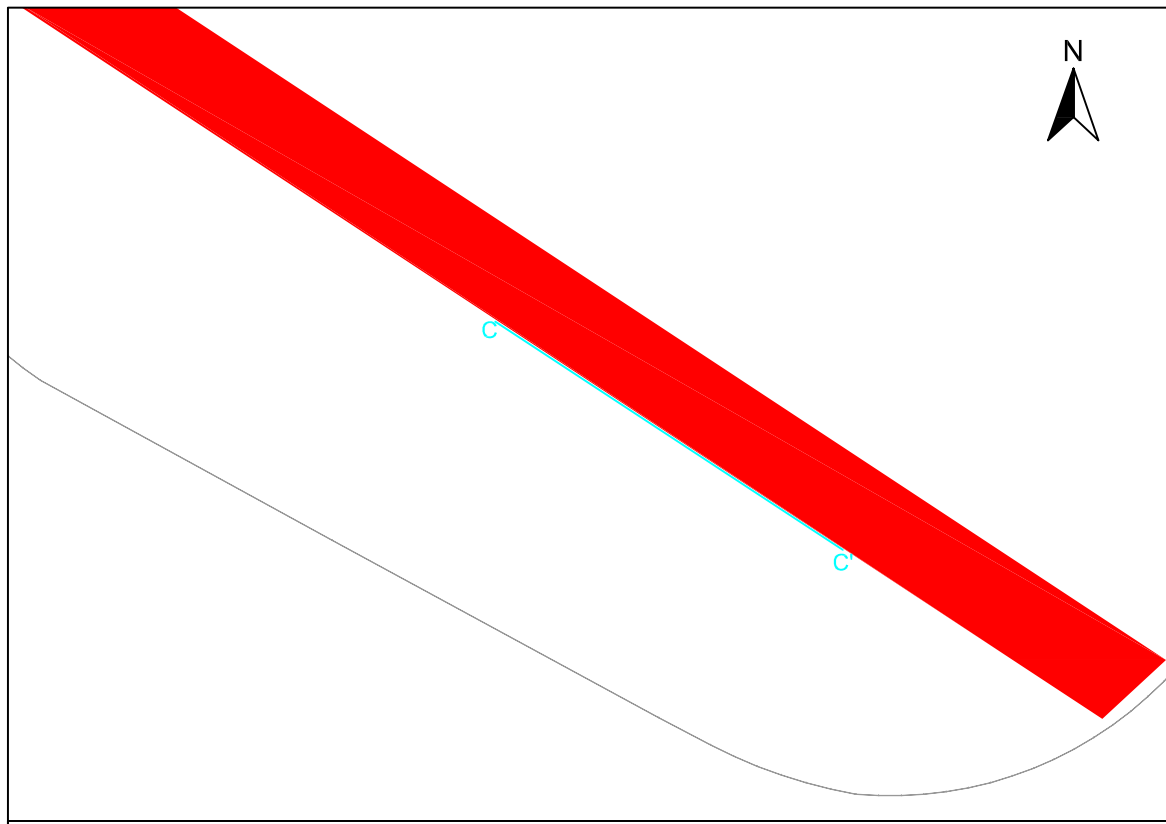

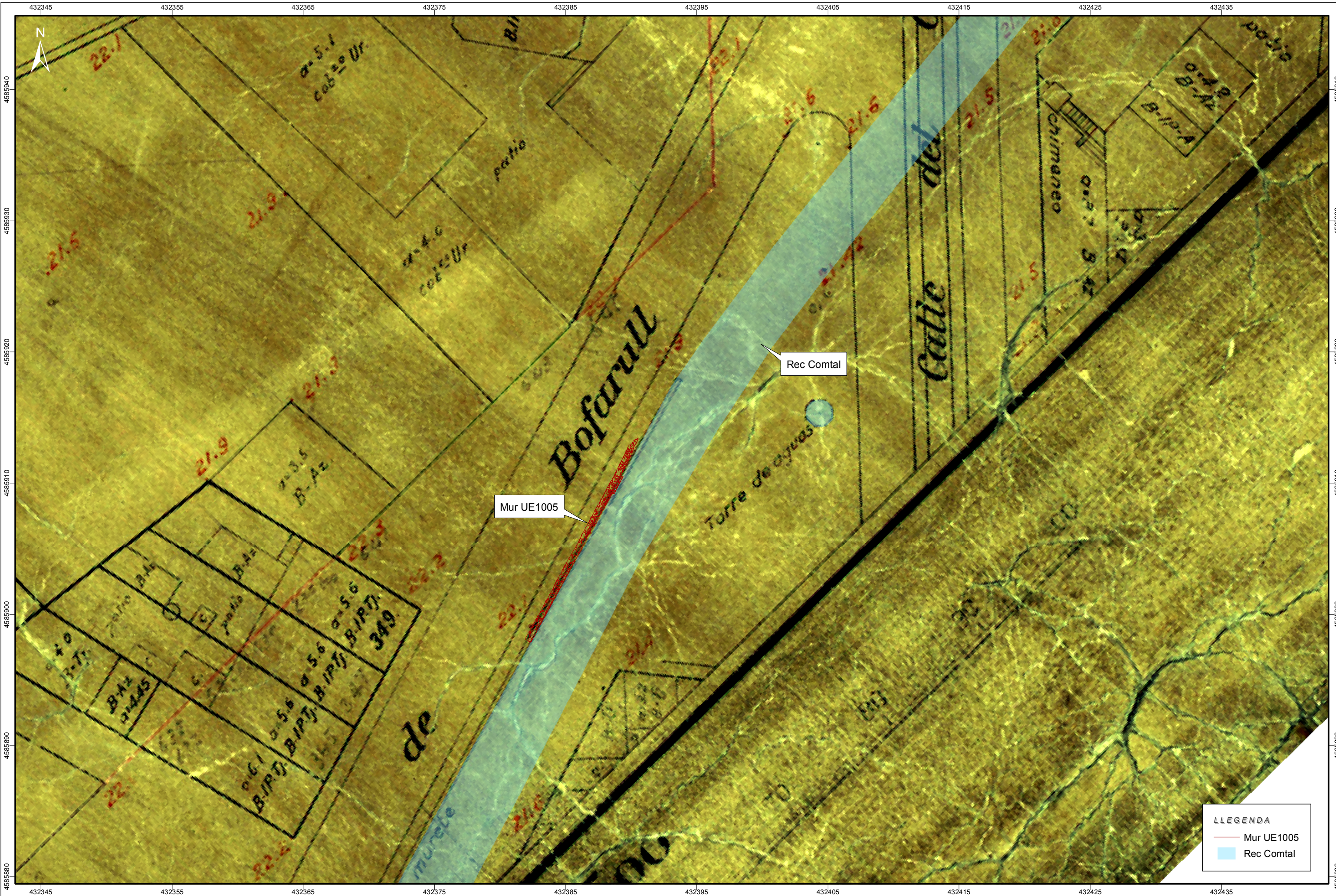
	Calç
	Ceràmica
	Lloms (UE 1008)

Mur UE1005

Rec Comtal

LLEENDA

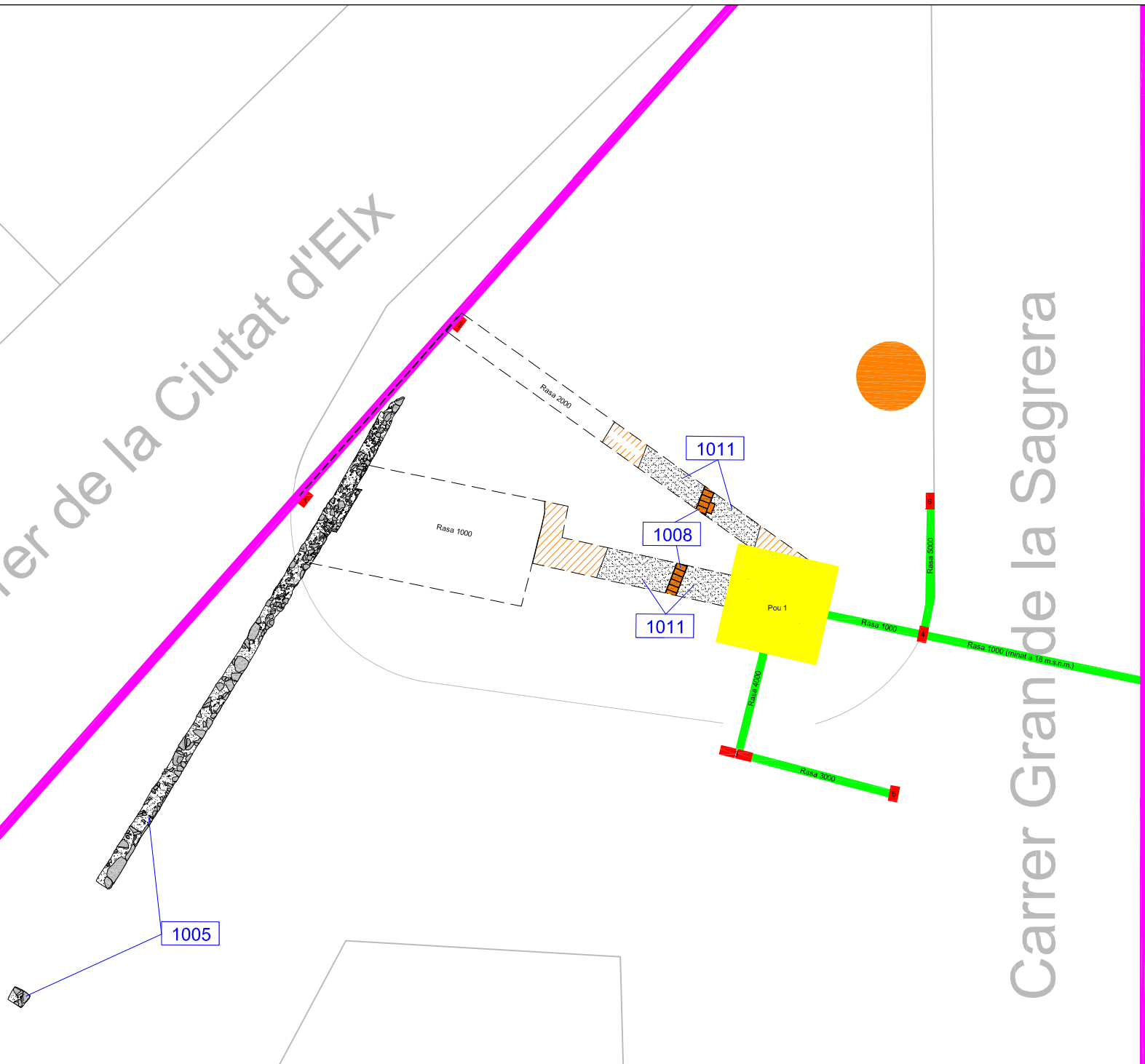
- Mur UE1005
- Rec Comtal

- Nous embornals
- Nova xarxa de clavegueram
- Nou Pou
- Clavegueram existent
- Pedra
- Calç / Morter
- Connexió reaprofitada

Carrer de la Ciutat d'Elx

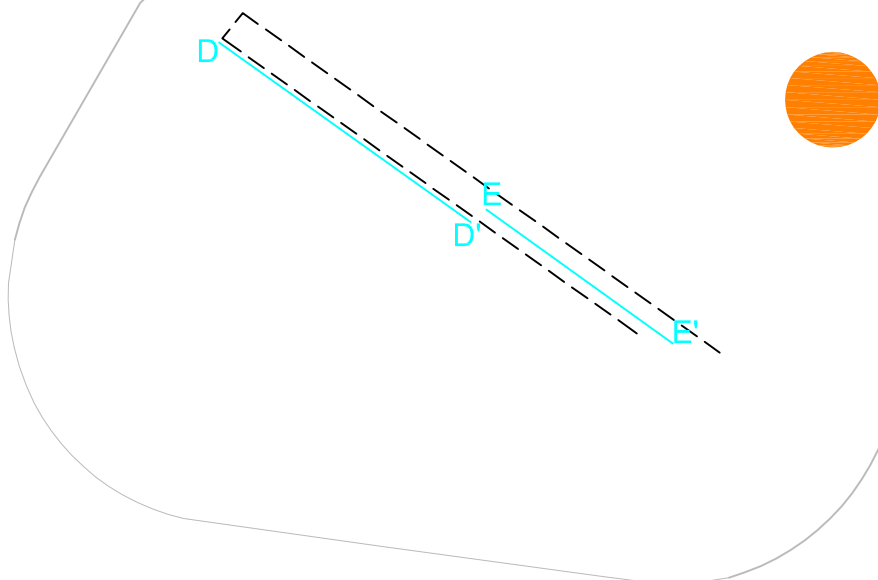
Carrer Gran de la Sagrera

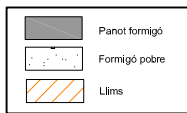
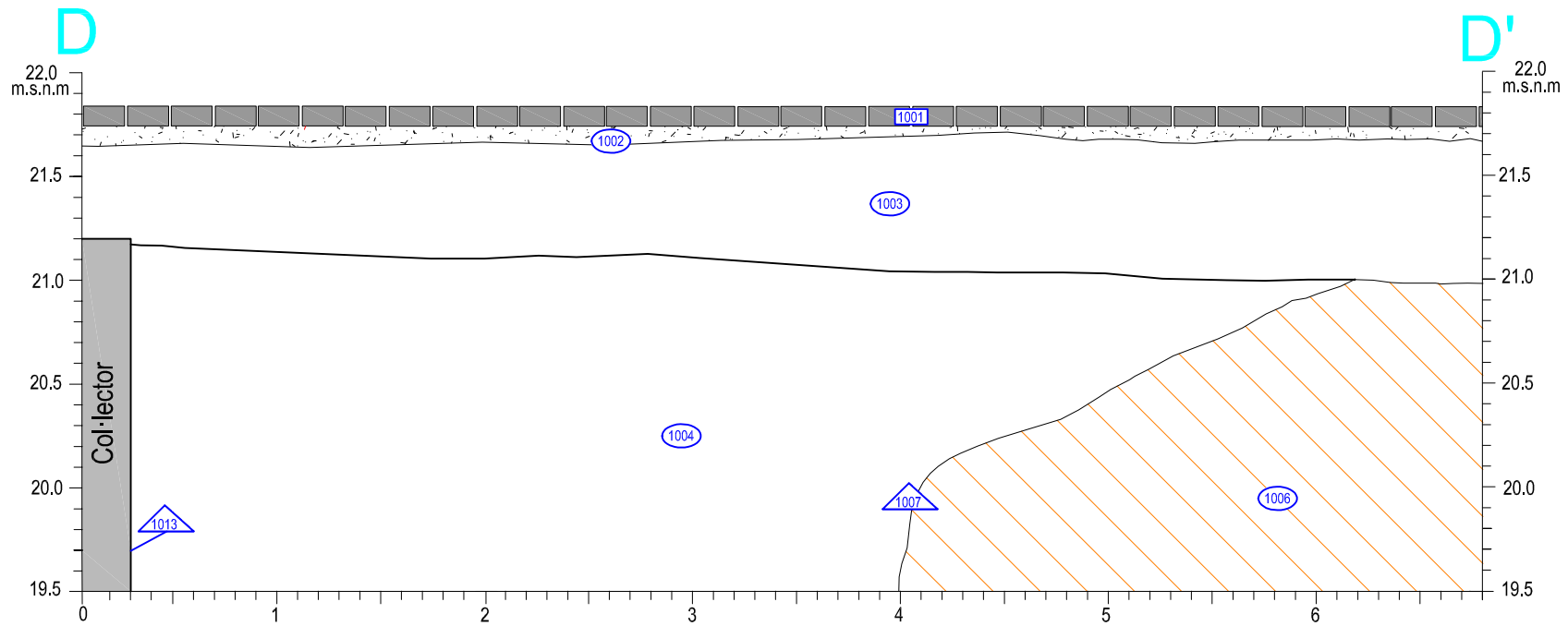
Carrer de la Ciutat d'Elx

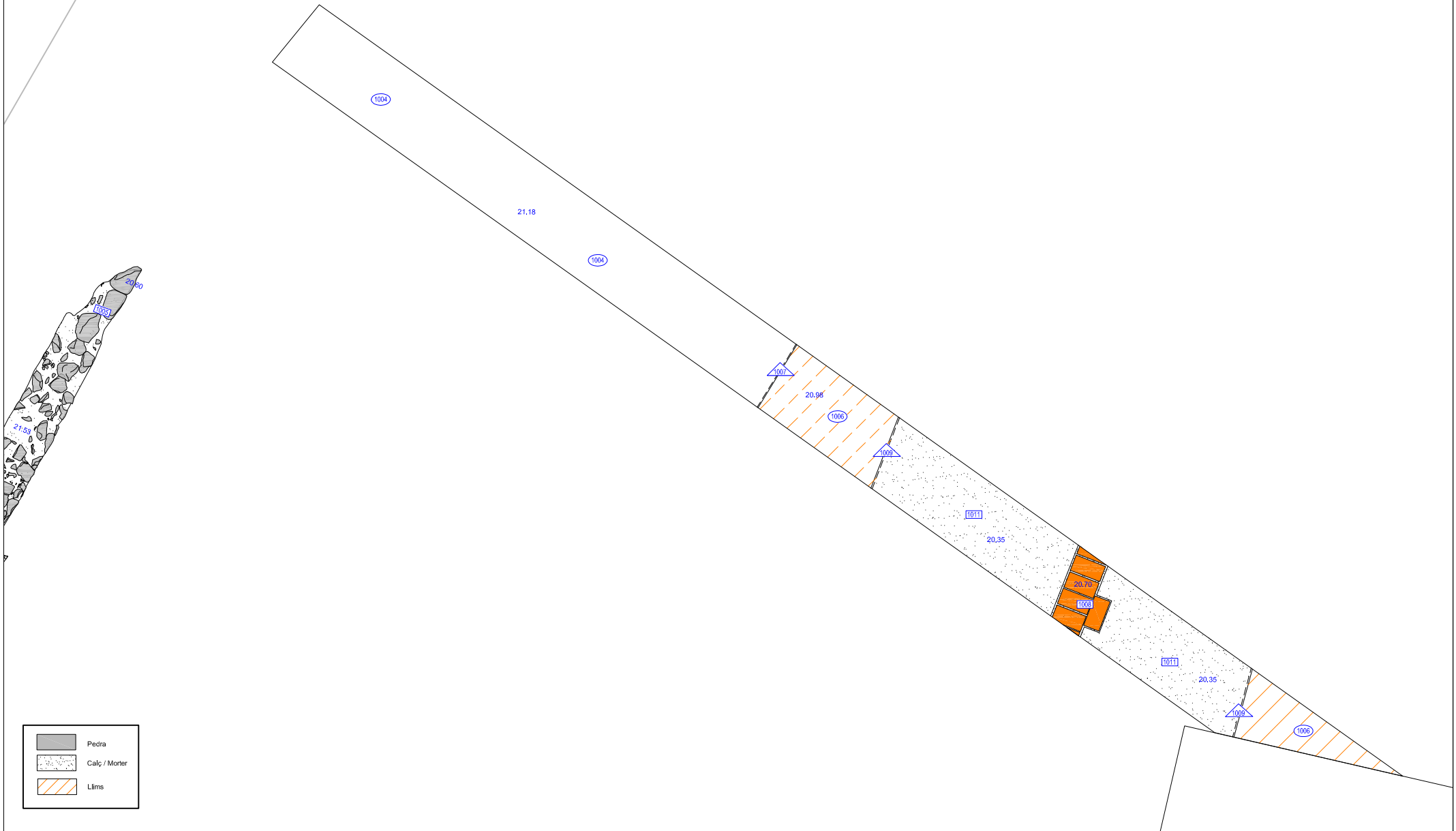
Carrer Gran de la Sagrera

-----	Rasa 2000
●	Pilar d'aigua

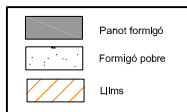
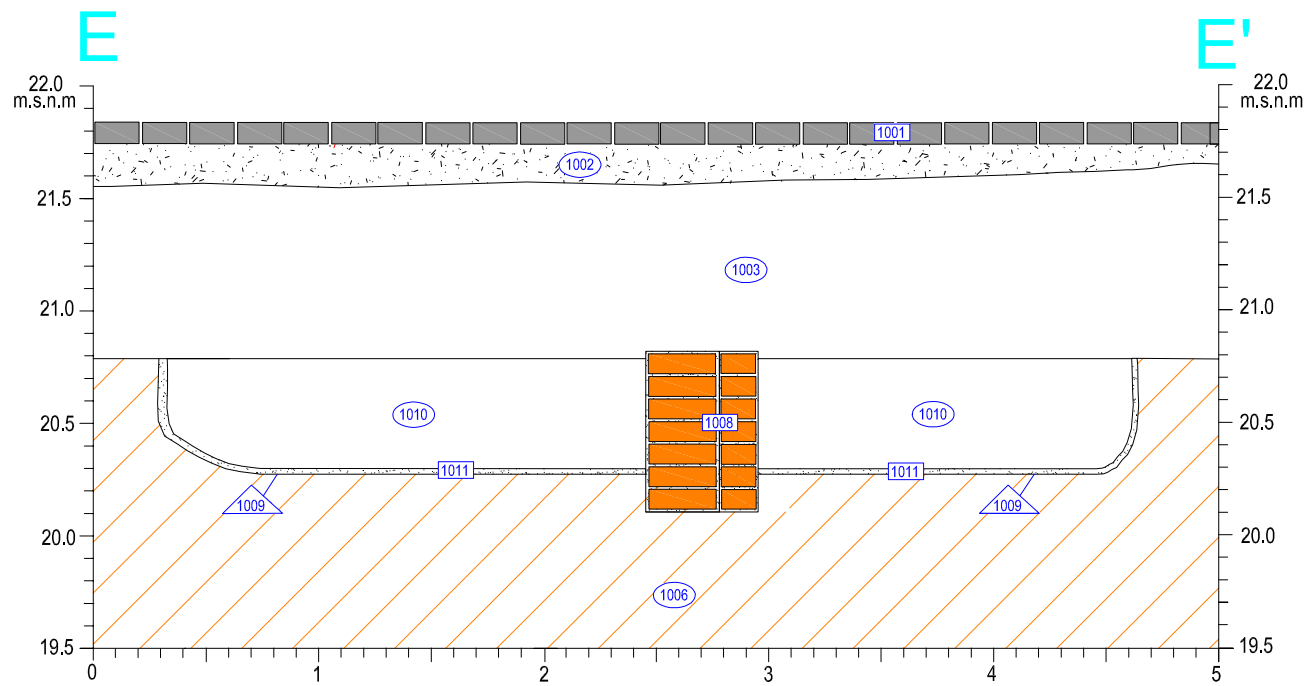

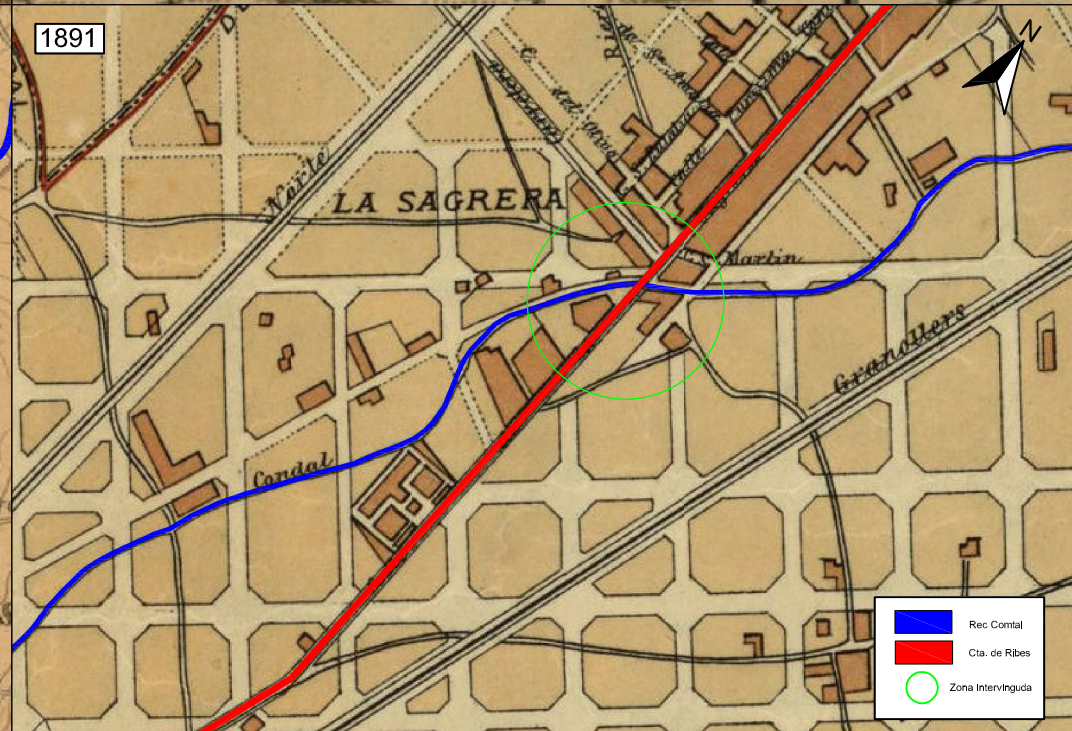
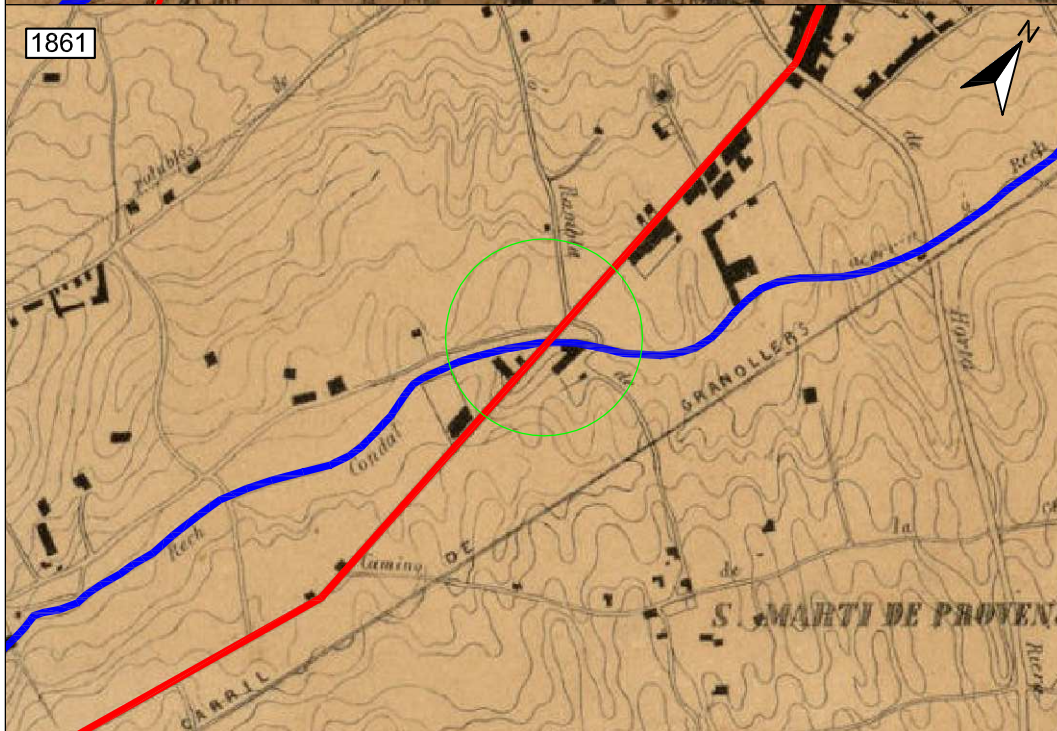
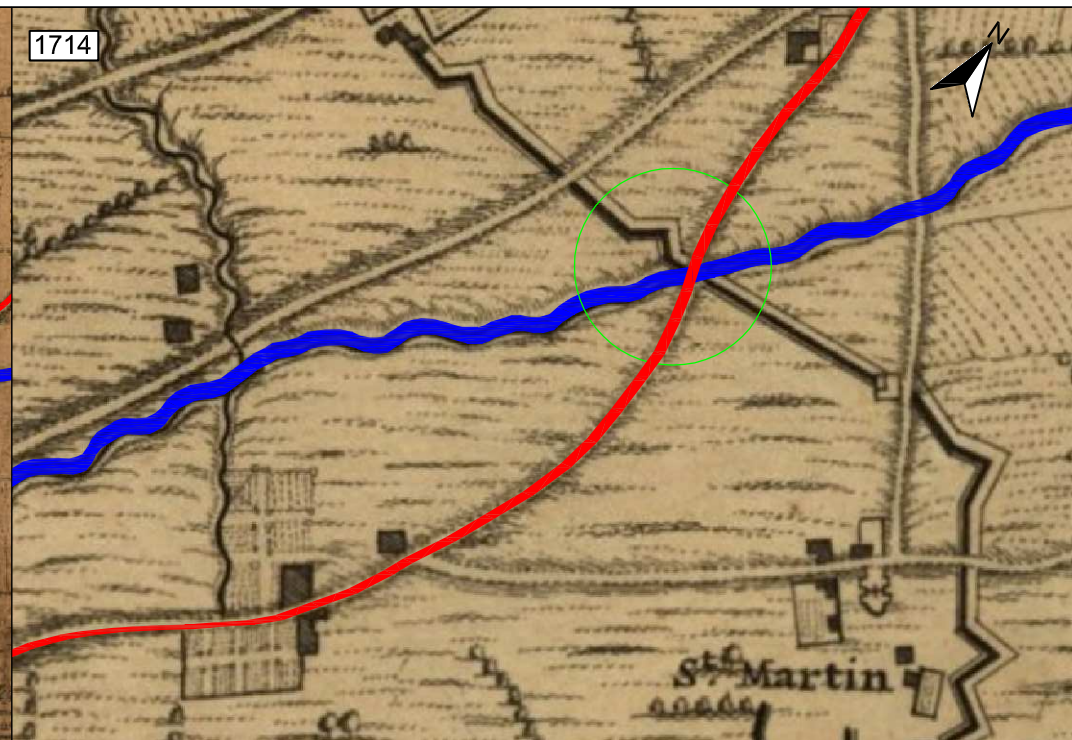

	Pedra
	Calç / Morter
	Llins

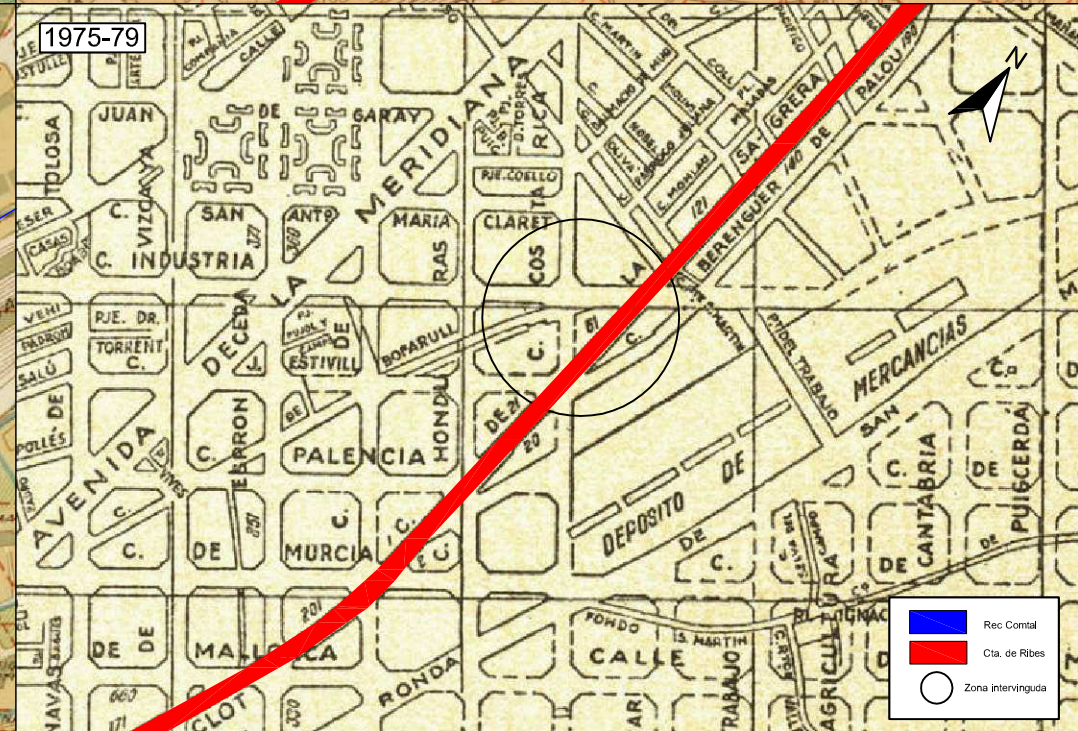
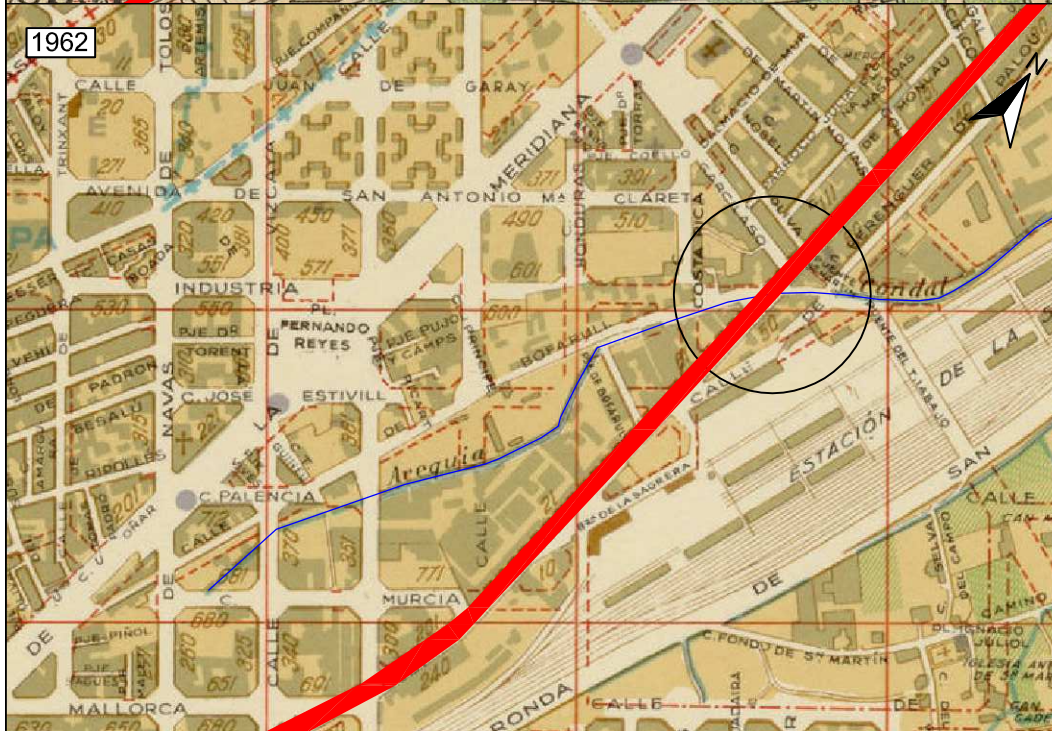
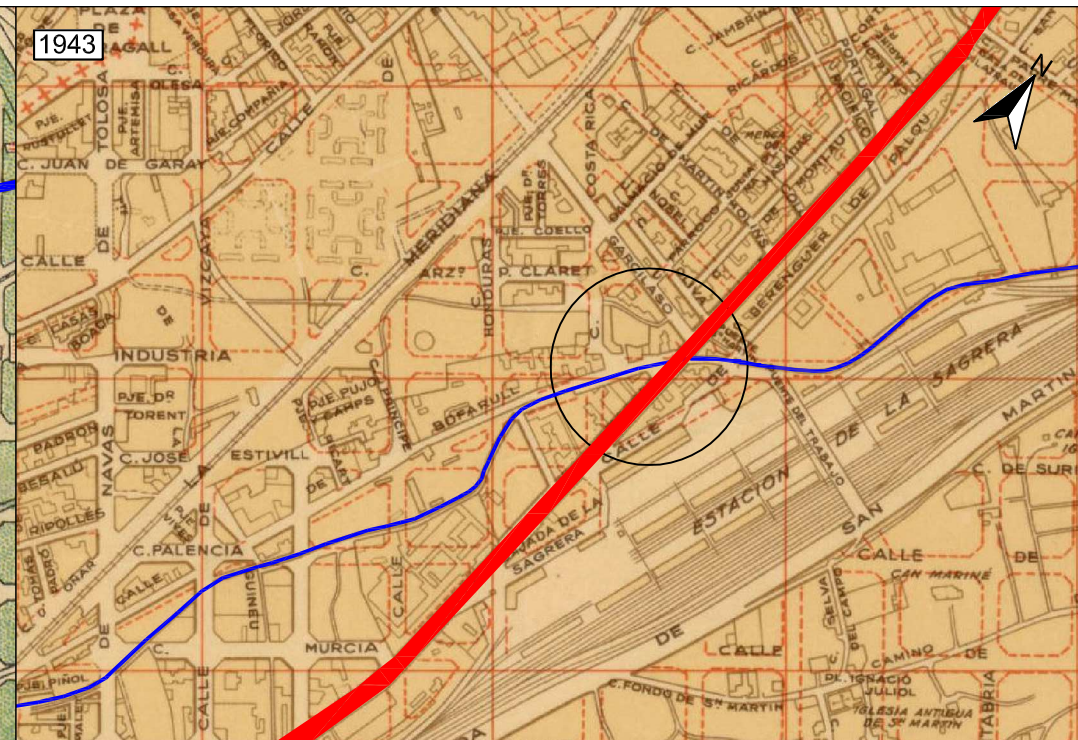
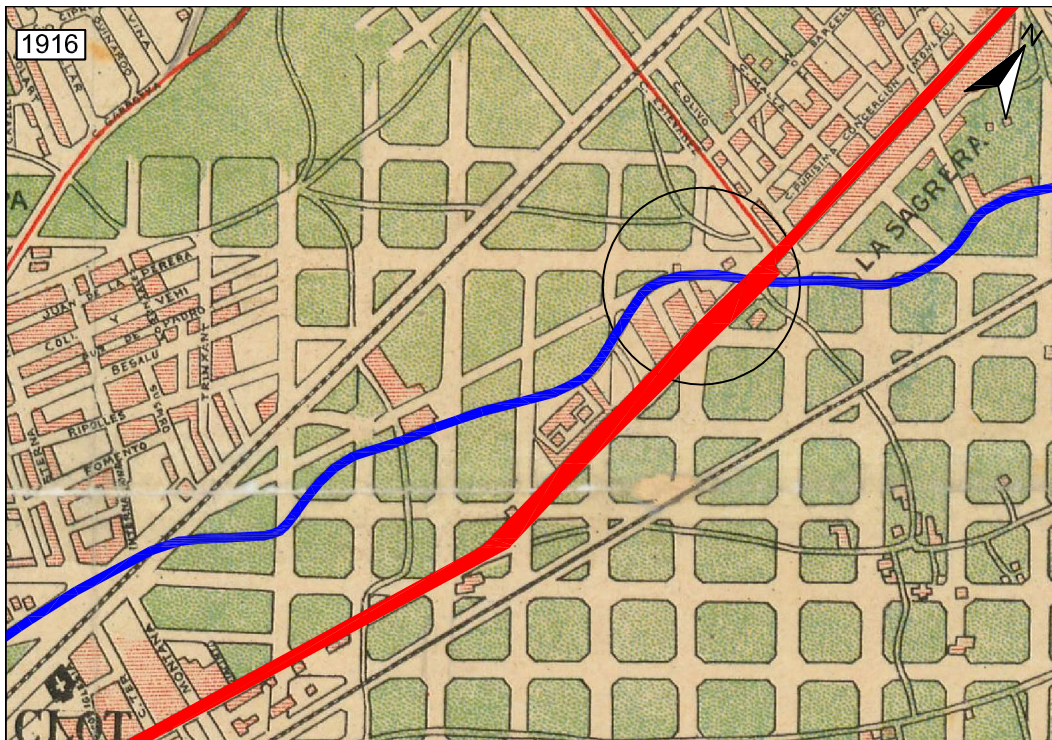

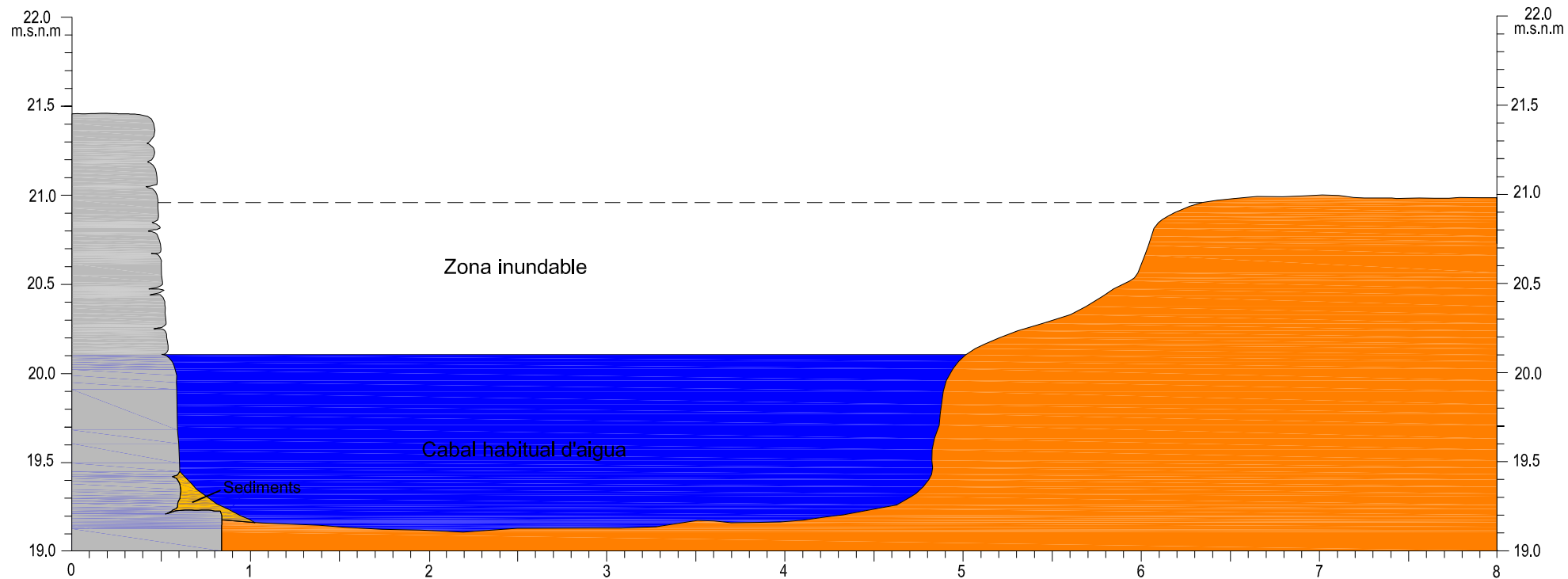

	Rec Comtal
	Cta. de Ribes
	Zona Intervinguda

- Rec Comtal
- Cta. de Ribes
- Zona Intervinguda

Informació referent a la planimetria original emprada en la present memòria.

Full 16

Títol: Plano de Barcelona sitiada por las armas de Francia el dia 12 de junio y defendida asta 5 de agosto del año 1697 / D. Iuan Gianola ing. Deli[eavi]t; Fran. Gazan sculp. Bar. 1699

Any: 1699

Mides originals: 101 x 130 cm

Escala original: no consta

Ubicació: ICGC

Registre: RM. 139830

Títol: Le plan de Barcelonne et de ses environs / Platte grond des stercke stad, en casteel Barcelona en de omleggende Plaatsen, naa t^aorigineel geteekent, en uyt gegeven / très exactement levés sur les lieux par un ingenieur en 1706, mis au jour , à Amersterdam par Nicolas Visscher.

Any: 1706

Mides originals: 54 x 33 cm

Escala original: c. 1:18000

Ubicació: Biblioteca Nacional de Portugal

Registre: C.C. 1124 A.

Títol: Plano de Barcelona y sus alrededores: a S.M. la Reyna / I. Cerdà ; grab. por Leopoldo Rovira y D. ; Lit. Vazquez

Any: 1861

Mides originals: 78 x 110 cm

Escala original: ca. 1:15000

Ubicació: ICGC

Registre: RM.267961

Títol: Plano de Barcelona y sus alrededores en 1890, aprobado por el Excmo. Ayuntamiento en sesión del día 13 de enero de 1891 / trazado por D. J.M. Serra

Any: 1891

Mides originals: 68 x 102 cm

Escala original: ca. 1:1200

Ubicació: ICGC

Registre: RM.24456

Full 17

Títol: Plano de Barcelona y sus alrededores: con los proyectos de urbanización y reforma

Any: 1916

Mides originals: 65 x 89 cm

Escala original: ca. 1:12000

Ubicació: ICGC

Registre: RM.41127

Títol: Plano de la ciudad de Barcelona 1:10.000

Any: 1943

Mides originals: 99 x 124 cm

Escala original: 1:10000

Ubicació: ICGC

Registre: RM.84478

Títol: Plano de la ciudad de Barcelona / Ajuntament de Barcelona. Servicio del Plano de la Ciudad

Any: 1962

Mides originals: 92 x 124 cm

Escala original: 1:10000

Ubicació: ICGC

Registre: RM.44634

Títol: Plano de la ciudad / Ajuntament de Barcelona. Servicio del Plano de la Ciudad

Any: 1970-1979

Mides originals: no consta

Escala original: no consta

Ubicació: ICGC

Registre: RM.217154

Full 18

Títol: Plano de Barcelona y contornos / Brigada Topográfica de Ingenieros

Any: 1923

Mides originals: no consta

Escala original: 1:20000

Ubicació: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

Registre:

Documentació fotogràfica

Fotografia núm. 1: àrea intervinguda a l'inici dels treballs

Fotografia núm. 2: desmantellament dels parterres existents

Fotografia núm. 3: desmantellament de paviments existents

Fotografia núm. 4: desmantellament de paviments existents

Fotografia núm. 5: desmantellament de paviments existents

Fotografia núm. 6: desmantellament de paviment al voltant del pilar d'aigua

Fotografia núm. 7: àrea intervinguda alliberada de paviments

Fotografia núm. 8: obertura de la rasa 1000

Fotografia núm. 9: obertura de la rasa 1000

Fotografia núm. 10: aparició de la UE 1005

Fotografia núm. 11: UE 1004

Fotografia núm. 12: aparició de la UE 1006

Fotografia núm. 13: aparició de la UE 1008

Fotografia núm. 14: neteja de la UE 1005 en alçat

Fotografia núm. 15: neteja de la UE 1005 en planta

Fotografia núm. 16: UE 1005

Fotografia núm. 17: banqueta de la UE 1005

Fotografia núm. 18: UE 1005 en planta. Vista NE

Fotografia núm. 19: UE 1005. Vista SO

Fotografia núm. 20: tram de la UE 1005 sota la calçada del carrer Ciutat d'Elx

Fotografia núm. 21: detall del tram de la UE 1005 documentat sota la calçada

Fotografia núm. 22: afectació de la UE 1005 per un col·lector contemporani

Fotografia núm. 23: canalització formada per la UE 1006 i la UE 1005

Fotografia núm. 24: UE 1008

Fotografia núm. 25: nivell de calç (UE 1011) vinculat a la UE 1008

Fotografia núm. 26: nivell de calç (UE 1011) vinculat a la UE 1008

Fotografia núm. 27: cobertura de les estructures a la rasa 1000

Fotografia núm. 28: cobertura de les estructures a la rasa 1000

Fotografia núm. 29: cobertura de les estructures a la rasa 1000

Fotografia núm. 30: cobertura de la UE 1005 en planta

Fotografia núm. 31: cobertura de les estructures a la rasa 1000

Fotografia núm. 32: cobertura de les estructures a la rasa 1000

Fotografia núm. 33: col·lector en desús sota el carrer Ciutat d'Elx

Fotografia núm. 34: col·lector en desús sota el carrer Ciutat d'Elx

Fotografia núm. 35: obertura per l'embornal 1

Fotografia núm. 36: obertura per l'embornal 2

Fotografia núm. 37: connexió dels embornals 1 i 2 mitjançant el col·lector en desús

Fotografia núm. 38: obertura de la rasa 2000 des de l'embornal 2

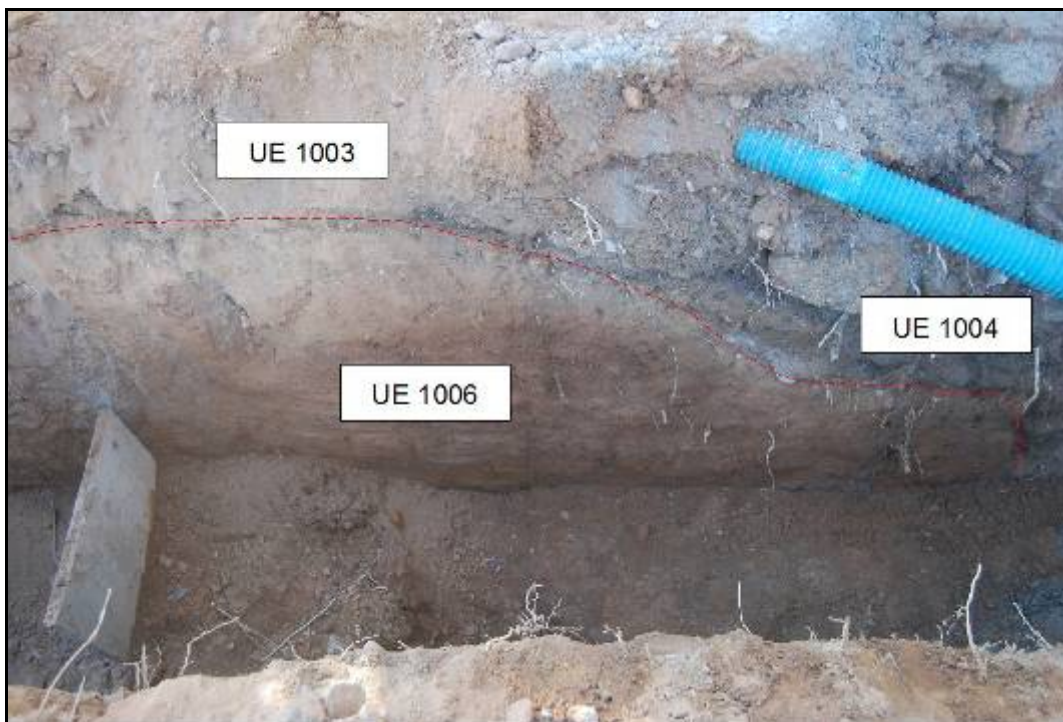

Fotografia núm. 39: obertura de la rasa 2000

Fotografia núm. 40: aparició de la UE 1004 a la rasa 2000

Fotografia núm. 41: estratigrafia a la rasa 2000

Fotografia núm. 42: aparició de les UE 1008 i 1011 a la rasa 2000

Fotografia núm. 43: UE 1008 a la rasa 2000

Fotografia núm. 44: UE 1008 un cop minada

Fotografia núm. 45: excavació del pou 1

Fotografia núm. 46: excavació del pou 1

Fotografia núm. 47: Pou 1 un cop finalitzat

Fotografia núm. 48: obertura de la rasa 3000

Fotografia núm. 49: rasa 3000 un cop finalitzada

Fotografia núm. 50: obertura de l'espai per l'embornal 5

Fotografia núm. 51: espai per l'embornal 5 i rasa 3000

Fotografia núm. 52: obertura de l'espai per l'embornal 6

Fotografia núm. 53: espai per l'embornal 6

Fotografia núm. 54: obertura de la rasa 4000

Fotografia núm. 55: obertura de la rasa 4000

Fotografia núm. 56: minat per sota del carrer Gran de la Sagrera

Fotografia núm. 57: procés de minat per sota del carrer Gran de la Sagrera

Fotografia núm. 58: rases per al reg i l'enllumenat

Fotografia núm. 59: rases per al reg i l'enllumenat

Fotografia núm. 60: marques del cabal d'aigua al mur UE 1005

INVENTARI DE MATERIAL

Núm. Inventari	Material	Forma	Núm. total frag.	Observacions	Cronologia
091/15-1013	12053	SN	5	A torn	Segle II-I aC
091/15-1013	13106	VO	1	Drag. 29B	40-60 dC

TAULA CODIS PER A INVENTARI DE MATERIALS ARQUEOLÒGICS

CERÀMICA

1. CLASSIFICACIÓ

- 11000 Prehistòria
  - 11001 Neolítica
    - 11050 del Coure
    - 11101 del Bronze
    - 11101 del Bronze antic
    - 11102 del Bronze mig
    - 11103 del Bronze final
  - 12000 Protohistòrica sense determinar
    - 12001 feno-púnica indeterminada
    - 12002 feno-púnica engalba vermella
    - 12003 feno-púnica engalba negra
    - 12004 no-púnica engalba comuna
    - 12005 grega d'occident
    - 12050 roja a torn
    - 12051 engalba roja
    - 12052 pintada
    - 12053 comuna ibèrica
    - 12054 grisa de la costa catalana
    - 12055 grollera
    - 12056 grans recipients d'emmagatzematge
  - 13000 Món Clàssic sense determinar
    - 13001 grega indeterminada
    - 13002 *buchero nero*
    - 13003 àtica figures negres
    - 13004 àtica figures vermelles
    - 13005 àtica vernís negre
    - 13006 taller de les petites estampetes
    - 13007 taller de Rhode
    - 13008 taller de Nikia-Ion
    - 13009 taller de pàteres 3 palmetes radials
    - 13050 campaniana/vernís negre indeterminada
    - 13051 precampaniana
    - 13052 campaniana A
    - 13053 campaniana A tardana
    - 13054 campaniana B
    - 13055 campaniana B-oide
    - 13056 campaniana C
    - 13057 campaniana empurritana
    - 13058 etrusca vernís negre
    - 13059 imitacions campanianes
    - 13060 vernís negre púnic
    - 13100 terra sigillata indeterminada
    - 13101 presigillata

- 13102 T S precoç
- 13103 T S aretina
- 13104 T S itàlica
- 13105 T S tardo-itàlica
- 13106 T S sudgàl·lica
- 13107 T S marmorata
- 13108 T S clara B
- 13109 T S hispànica tardana
- 13110 T S hispànica indeterminada
- 13111 T S africana A
- 13112 T S africana A/D
- 13113 T S africana A/C
- 13114 T S africana C
- 13115 T S africana D
- 13116 T S africana indeterminada
- 13117 imitacions T S hispànica
- 13118 T S clara
- 13119 T S lucente
- 13120 paleocristina grisa
- 13121 paleocristina ataronjada
- 13122 *late Roman C*
- 13123 produccions orientals (corintia)
- 13124 vidriada romana
- 13125 imitacions clara D
- 13126 paleocristina pintada
- 13150 parets fines indeterminades
- 13151 parets fines itàliques
- 13152 parets fines d'Acco
- 13153 parets fines sudgàl·liques
- 13154 parets fines "clofolla d'ou"
- 13155 parets fines hispàniques
- 13156 imitacions parets fines
- 13200 llàntia indeterminada
- 13201 llàntia grega
- 13202 llàntia republicana
- 13203 llàntia republicana vernís negre
- 13204 llàntia imperial
- 13205 llàntia imperial de volutes
- 13206 llàntia imperial de disc
- 13207 llàntia africana de canal
- 13208 llàntia africana
- 13209 llàntia africana paleocristiana
- 13210 llàntia africana ARS
- 13250 comuna oxidada
- 13251 comuna reduïda
- 13252 comuna baix-imperial
- 13253 comuna engalba blanca
- 13254 comuna engalba negra
- 13255 comuna engalba vermella

- 13256 comuna roig pompeïà
- 13257 comuna itàlica
- 13258 comuna africana de cuina
- 13259 comuna emporitana oxidada
- 13260 comuna de cuina acurada
- 13261 imitacions comuna africana
- 13262 comuna bescuitada
- 13263 ceràmica comuna de Lípari
- 13264 ceràmica daurada
- 13265 ceràmica eivissenca tardo antiga
- 13266 ceràmica de Pantelleria
- 13267 ceràmica itàlica tardo antiga
- 13300 àmfora indeterminada
- 13301 àmfora massaliota
- 13302 àmfora feno-púnica
- 13303 àmfora ebussitana
- 13304 àmfora romana
- 13305 àmfora greco-itàlica

- 14000 Món medieval i modern indeterminat
- 14001 comuna oxidada a mà
- 14002 comuna oxidada a torn
- 14003 comuna oxidada vidriada
- 14004 comuna reduïda a mà
- 14005 comuna reduïda a torn
- 14006 comuna reduïda vidriada
- 14050 islàmica indeterminada
- 14051 islàmica verd-manganès
- 14052 islàmica melada
- 14053 islàmica corda seca total
- 14054 islàmica corda seca parcial
- 14055 islàmica esgrafiada
- 14056 islàmica pintada
- 14057 islàmica daurada reflex metàl·lic
- 14058 islàmica a motlle
- 14059 islàmica comuna oxidada
- 14060 islàmica comuna reduïda
- 14061 islàmica manganés sota coberta melada
- 14062 islàmica vidrada
- 14100 vidrada blanca
- 14101 blanca i blava
- 14102 blanca i blava de Barcelona
- 14103 blanca i blava catalana
- 14104 blanca i blava d'orles diverses
- 14105 blanca i blava de la botifarrada
- 14106 blanca i blava de l'arracada
- 14107 blanca i blava d'influència francesa
- 14108 blanca i blava de la cirereta
- 14109 blanca i blava de faixes o cintes

- 14110 blanca i blava de la Segarra
- 14111 blanca i blava d'Escornalbou
- 14112 blanca i blava de la panotxa
- 14113 blanca i blava regalats
- 14114 blanca i blava de Poblet
- 14115 blanca i blava de sanefa negativa
- 14116 blanca i blava de transició
- 14117 blanca i blava amb la Tau
- 14118 blanca i blava d'influència de Savona
- 14119 blanca i blava corbata o palmera
- 14120 blanca i blava ditada
- 14121 blanca i blava de blondes
- 14122 blanca i blava de Paterna
- 14123 blanca i blava de Manises
- 14124 blanca i blava de Manises i groga
- 14125 blanca i blava de la figueta
- 14126 blanca i blava de la cirera
- 14128 blanca i blava Paterna-Manises
- 14129 blanca i groga "orla d'influència del Renaixement"
- 14200 reflex metàl·lic
- 14201 reflex metàl·lic producció catalana
- 14202 reflex metàl·lic de l'ungla
- 14203 reflex metàl·lic de sanefa amb gallons
- 14204 reflex metàl·lic de sanefa amb fulles
- 14205 reflex metàl·lic de sanefa en negatiu
- 14206 reflex metàl·lic decoració floral
- 14207 reflex metàl·lic de fons picat
- 14208 reflex metàl·lic de pinzell-pinta
- 14209 reflex metàl·lic decoració geomètrica
- 14210 reflex metàl·lic amb lletres o anagrames
- 14211 reflex metàl·lic i blava
- 14212 reflex metàl·lic de Paterna
- 14213 reflex metàl·lic de Manises
- 14214 reflex metàl·lic de Paterna-Manises
- 14215 reflex metàl·lic sanefa reticulada
- 14250 blanca i manganès
- 14251 blanca-manganès blau i manganès
- 14252 blanca-manganès verd i manganès
- 14253 blanca-manganès verd i manganès de Paterna
- 14254 blanca-manganès verd i manganès de Manises
- 14255 blanca-manganès verd i manganès catalana
- 14256 blanca-manganès i verd
- 14257 blanca-manganès i polícroma
- 14300 pisa blanca
- 14301 pisa decorada
- 14302 porcellana
- 14303 Pickman/Cartuja
- 14304 d'importació
- 14305 maiolica ligur

14306 polícroma
14400 vaixela segle XX

15000 material ceràmic no recipient

2. DEFINICIÓ DEL FRAGMENT

sense forma	SN
sense definir	SD
perfil sencer	PS
vora	VO
nansa	NA
arrencament de nansa	AN
coll	CO
carena	CR
llavi	LL
fons	FO
abocador	AB
escòria	ER
pom agafor	AG
broc	BR
orelleta	OR
peu	PE
pivot	PI
bec	BE
Per a llànties:	
<i>Infundibulum</i>	IN
Pico (<i>rostrum</i>)	RO
Orla (<i>margo</i>)	MA
Disc	DI
Volutes	VL

3. TIPOLOGIA: Per materials del Món Clàssic amb una tipologia ja establerta.

ABAS.	Abascal
AFRIC.	Africana
AGUARD.	Aguarod
ALM.	Almagro
ATL.	Atlante
BAIL.	Bailey
BEL.	Beltran
BRUCK.	Bruckner
DECHEL.	Dechelette
DRAG	Dragendorf
DRES.	Dressel
EBUS.	Ebusitana
GOUD.	Goudineau

H.	Hayes
HALT.	Haltern
HERM.	Hermet
KEAY	Key
LAMB.	Lamboglia
LAIET.	Laietana
LOPEZ	López Mullor
LUDOW.	Ludowici
M.	Morel
MEZQ.	Mezquiriz
OBER.	Oberaden
OELM.	Oelman
OST.	Ostia
OSW.	Oswald
PALL.	Pallarès
PASC.	Pascual
RIG.	Rigoir
RITT.	Ritterling
SAL.	Salomonson
SPT.	Spitzer

4. FORMA: Per a materials no classificats tipològicament. Bàsicament, ceràmiques prehistòriques, medievals i modernes)

Ceràmica a mà:

bol/vas carenat	BCA
bol/vas cilíndric	BCI
bol/vas bitroncocònic	BBT
bol/vas troncocònic	BTR
bol/vas elíptic	BEL
bol/vas globular	BGL
bol/vas globular amb coll	BGC
bol/vas germinat	BGE
bol/vas múltiple	BMU
bol/vas ovoide	BOV
bol/vas perfil en S	BPS
bol/vas semiesfèric	BSE
bol/vas subesfèric o subesfèric de vora exvasada	BSU
copa	COP
cullera	CUL
formatgera	FOR
forma indeterminada	FIN
fragment retallat no perforat	FRN
fragment retallat perforat	FRP
gresol	GES
paleta	PAL
plat carenat	PCA
plat/tapadora	PLT

plata	PLA
suport	SOP
tassa	TAS

Ceràmica a torn:

Ceràmica grega

Alabastró	ALA
Àmfora	AMF
Aryballos	ARY
Hydria	HYD
Kalathos	KAL
kratera calze	KCA
kratera campana	KCP
krateracolumnes	KCO
kratera volutes	KVO
kylix	KYL
lebes	LEB
lekythos	LEK
oinochoe	OIN
pelike	PEL
skiphos	SKI
stamnos	STA
ungüentari bulb	UBU
ungüentari fusiforme	UFU
ungüentari	UGU

Ceràmica clàssica, medieval i moderna

abeurador	ABE
ampolla	AMP
bací	BAC
barral	BLN
bol	BOL
canalobre	CAN
cassola	CSS
cassola patina cendrosa	CSC
càntir	CAT
catúfol	CAF
colador	COL
copa	COP
cossi	COS
cremaperfums	CRP
cubell	CUB
escalfeta	ESF
escudella	ESC
escudella d'orelletes	EOR

fogó	FOG
formes amb abocador	FAB
formes obertes	FOB
formes tancades	FTA
forma indeterminada	FIN
fruiter	FRU
gerra	GER
gerreta	GET
gerro	GRR
gibrell	GIB
got	GOT
greixonera	GRE
guardiola	GUA
llàntia cassola i bec pessigat	LCB
llàntia peu alt	LPA
llàntia piquera	LPI
llumanera	LLU
menjadora	MEN
mesura	MES
morter	MOR
motlle	MOT
motlle sigillata	MSG
olla	OLL
olla pàtina cendrosa	OPC
orsa	ORS
pàtera	PTT
plat	PAT
plat d'ala	PDA
plat/tapadora	PTA
plat/tapadora vora fumada	PTF
plata	PLA
plat tallador	PTL
poal	POA
pot	POT
pot de farmàcia	PFA
rentamans	REN
safata	SAF
saler	SLR
salsera	SAL
servidora	SEV
setrill	SET
sitra	SIT
suport	SOP
suport d'anell	SAN
suport rodet	SRD
tallador	TAL
tapadora	TAP
tassa	TAS
tenalla	TEN

test	TES
tinter	TIN
tupí	TUP
urna	URN
xocolatera	XOC

Material ceràmic no recipient (codi classificació 15000):

artefacte no definit	AND
bola	BLA
cilindres de forn	CFO
dena	DEN
figura antropomorfa	FAN
figura zoomorfa	FZM
fragment d'argila indet.	FAI
fussaiola	FUS
joguina	JOG
màscara	MAS
pes de teler circular	PTC
pes de teler oval	PTO
pes de teler rectangular	PTR
pes de teler indeterminat	PTI
pes de teler troncocònic	PTT
pipes	PIP
placa	PLC
rodet	ROD
tres peus terrisser	TPT
disc circular terrisser	DCT
suport llar de foc	SLF
peça circular foradada	PCF

4. TÈCNICA

a mà	MA
a torn	TO
a torn lent	TL
a motlle	MO
motlle cistelleria	MC
ensablada	EN
indeterminada	IN

5. DECORACIÓ

acanalada	AC
aiguada	AG

aplicació	AL
aplicació metàl·lica	AM
aplicació pasta blanca	AL
aplicació pasta roja	AR
aplicació pedres	AP
baquetons	BA
barbotina	BB
bigoti	BI
botons	BO
calada	CA
cordons digitacions	CD
cordons incisió	CI
cordons impressió	CM
cordons llisos	CL
cordons pessigats	CP
ditada	DI
esgrafiada	ES
excisa	EX
impresa canya/os	IO
impresa cardial	IC
impresa cistelleria	IL
impresa digitada	ID
impresa espàtula	IE
impresa estampillada	NP
impresa pinta	LL
impresa punxó	MA
impresa puntillada	MG
impresa raspatllada	MO
impresa teixit	IT
impresa ungulada	IU
impresió fent incisió	IM
impressions diverses	IF
incisa	IN
incisa pintada	NP
llengüeta	LL
mamellons	MA
mangra	MG
motlle	MO
mugró	MU
ondulació en vora	OV
perforada	PF
pessigada	PE
pintada blanca	PB
pintada negra	PN
pintada roja	PR
pintada roig-marronós	PM
polícroma	PP
pseudoexcisa	PS
rodeta	RO

vernís roig VR

6. PASTA

grollera	GO
grollera oxidada	GO
grollera reduïda	GR
grollera mixta	GM
acurada oxidada	AO
acurada reduïda	AR
acurada mixta	AM
acurada bescuitada	AB
grollera bescuitada	GB
bescuitada	BE
caolínica	CA

7. ACABATS

allisat	AL
allisat amb fang	AF
arenós	AR
bruyit	BR
encastació de fang	EF
engalbat	EN
esmaltat	EM
espatulat	ES
estriat	ET
marques terrisser	MT
pàtina cendrosa	PC
pentinada	PE
pintat	PI
rugós	RU
<i>strice</i>	ST
vernissat	VE
vidrat	VI

METALL

1. CLASSIFICACIÓ

20000 indeterminat
20001 bronze
20002 ferro
20003 plata
20004 or
20005 plom
20006 aleacions diverses

20007 altres metalls

20008 coure

2. FORMA

agulla	AGU
agulla de cap	AGC
alabarda	ALB
àncora	ANC
anell	ANL
anella	ANE
arracada	ARR
arreus de cavall	ARC
artefacte indeterminat ATI	
ast	AST
bala	BAL
barra	BRR
bola/boleta	BLT
bomba	BOM
botó	BOT
braçalet	BRA
braser	BRS
cadena	CAD
clau	CLA
dena	DEN
destral	DRT
diadema	DMA
didal	DID
elements de carro	ECR
elements religiosos	ERE
enformador	ENF
escarpa	EPA
escòria	ESR
escultura	ESC
escut	EST
espasa	ESP
falcata	FAL
fíbula indeterminada	FBI
fíbula anular	FAN
fíbula d'apèndix caudal	FAC
fíbula de bucla	FBU
fíbula de naveta	FNA
fíbulade pivot	FPV
fíbula doble ressort	FDR
fíbula indígena de colze	FIC
figura antropomorfa	FAN
figura zoomorfa	FZM
fil/frag. riscle/anell/braçalet	FFR

frontissa	FTS
ganivet	GNV
gerra	GER
globelet	GOB
llingot	LIN
mirall	MRL
moneda	MON
pectoral	PEC
penjant	PJA
pinces	PNC
placa	PLC
pondius	PON
punta fletxa	PFL
punta llança/javelina	PLJ
punxó	PNX
punyal	PNY
serra	SER
sivella	SIV
vas	VAS
xinxeta	XIN

3. TÈCNICA

forja	FJ
fosa	FS
cisellar	CS
repussar	RP
calat	CL

VIDRE

1. CLASSIFICACIÓ

30000 vidre
30001 pasta vítreia
30002 cristall
30003 escòria

2. DEFINICIÓ DEL FRAGMENT

sense forma	SF
sense definir	SD
perfil sencer	PS
vora	VO
nansa	NA
arrencament de nansa	AN
coll	CO

carena	CR
llavi	LL
fons	FO
peu	PE
pivot	PI
bec	BE
pom/agafador	AG
escòria	ER
boca	BO

3. FORMA

fragment no definit	VIN
ampolla	AMP
amforisc	VAR
barreta	BAR
bol	BOL
camafeu	VCS
copa	COP
dena	DEN
element construcció	VEC
element d'ús funerari	VEF
element d'ús personal	VEP
flascons	VFL
gerra	GER
plat	PAT
plata	PLA
setrill	SET
ungüentari	UGU
vas	VAS

MATERIAL LÍTIC

1. CLASSIFICACIÓ

40000	indeterminat
40001	sílex
40002	quars
40003	jaspi
40004	granit
40005	arenisca
40006	volcànic
40007	micaesquistos
40008	caliça
40009	marbre
40010	alabastre
40011	conglomerat
40012	travertí

- 40013 pissarra
- 40014 pedres precioses
- 40015 minerals
- 40016 fòssils
- 40017 rierencs
- 40018 calcària

2. FORMA

pedra tallada no retocada ascla	ASC
pedra tallada no retocada fulla	FLL
pedra tallada no retocada rebuig	REB
nucli fragmentat	FNU
nucli amb còrtex	NCO
nucli sense còrtex	NSC
pedra retocada perforador	PFD
pedra retocada gratador	GRA
pedra retocada rascadora	RAS
pedra retocada làmina de dors	LDO
pedra retocada làmina retocada	LRE
pedra retocada punta de dors	PDO
pedra retocada punta (retoc simple)	PUN
pedra retocada geomètric	GEO
pedra retocada denticulat	DNT
pedra retocada truncadura	TRU
pedra retocada punta de fletxa	PFL
pedra retocada osca	OSC
pedra polida cisell	CIS
pedra polida destrat	DTA
allisador	ALS
àncora	ANC

MATERIALS CONSTRUCCIÓ

1. CLASSIFICACIÓ

- 50000 alabastre
- 50001 arenisca
- 50002 elements ceràmics
- 50003 estuc/arrebossat
- 50004 fusta
- 50005 ímbrex
- 50006 indeterminat
- 50007 maó
- 50008 marbre
- 50009 morter
- 50010 mosaic

- 50011 tessell·les
- 50012 opus signinum
- 50013 pintura/estuc pintat
- 50014 rajoles
- 50015 tegula
- 50016 tegula “mammata”
- 50017 tegula de suports
- 50018 terracotes
- 50019 tovots/tapial
- 50020 cornisa
- 50021 columna
- 50022 capitell
- 50023 carreu
- 50024 antefix
- 50025 canonada
- 50026 gàrgola
- 50027 tubuli
- 50028 teula vidrada
- 50029 teula
- 50030 rajola blanca i blava (XVI)
- 50031 rajola blanca i blava moderna
(XVII-XVIII)
- 50032 rajola polícroma (XVIII- XIX)
- 50033 rajola polícroma anterior (XVIII)
- 50034 rajola blanca i blava anterior (XVIII)
- 50035 canaló
- 50036 motllura
- 50037 rajola vidrada
- 50038 totxana

MATÈRIA ORGÀNICA

1. CLASSIFICACIÓ

- 60000 matèria orgànica general
- 60001 os
- 60002 ivori
- 60003 closca
- 60004 fusta treballada
- 60005 teixit
- 60006 cuiro
- 60007 vegetals
- 60008 paper
- 60050 restes antropològiques
- 60051 macrofauna
- 60052 microfauna
- 60053 fauna aquàtica
- 60054 malacofauna
- 60055 fusta no treballada

60056 carbó
60057 granes
60058 fauna terrestre no definida

2. FORMA

agulla	AGU
agulla de cap agulla o punxó	AGC
ampolla	AMP
anell	ANE
aplic	APL
artefacte d'os/petxina/ibori	OPI
artefacte no definit	AND
beiana	BEI
bossa	BSA
botó	BOT
braçalet	BRA
caixa	CXA
calçat	CÇA
cistell	CTL
cistelleria	CIS
corda	CDA
corn tallat	COT
cullera	CUL
cullereta tocador	CUT
dau	DAU
dena	DEN
dent decorada	DTD
dent perforada	DTP
diari	DIA
enformador	ENF
espàtula	ESP
falange decorada	FLD
figura antropomorfa	FAN
figura zoomorfa	FZM
fitxa de joc	FIJ
frontissa	FTS
fus	FUS
fusta frag. indet.	FFI
fusta construcció naval	FCO
fusta construcció	FCN
ganxet	GAN
mà nec	MEC
marcador	MCD
penjant	PJA
petxina frag. polida	POP
pinta	PNT
polidor	PUL

punta fletxa	PFL
punxó	PNX
punyal	PNY
raspall	RAS
resquill apuntat	RQA
sabates	SAB
tapadora	TAP
teixit	TXI
ullal porc sengiàr tallat	UPS

3. TÈCNICA

matèria prima sense modificar	MPS
matèria prima en procés de fabricació	MPF
matèria prima modificada	MPM

MOSTRES PER A ANÀLISIS

70000 terra
70001 morter
70002 pedra
70003 metall
70004 carbó (anàlisi antracològica)
70005 pol·len
70006 granes
70007 llavors
70008 carbó (C14)